नं. ५०५३

ऐतरेयारण्यकम्

× × ×

पत्र. ३८ —— पं. ×

संहिता ब्राह्मणम्.

॥ ॥ अथ उपनिषद्प्रारंभः ॥ ॥

श्लो ८३६

॥श्रीगणेशायनमः॥ हरिः ऽॐ॥ अथमहाव्रतमिंद्रोवैवृत्रंहत्वामहानभवद्यन्महानभवत्तन्म
हाव्रतमभवत्तन्महाव्रतस्यमहाव्रतत्वं॥ द्वेएतस्याह्नआज्येकुर्यादितिहैकआहुरेकमितित्वे
वस्थितंप्रवोदेवायाग्नयइतिराद्धिकामोविशोविशोवोअतिथिमितिपुष्टिकामःपुष्टिर्वैविशःपु
ष्टिमान्भवतीत्यतिथिमितिपदंभवतिनेनत्कुर्यादित्याहुरीश्वरोतिथिरेवचरितोस्तउहस्माह
कुर्यादेवयावैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेसवाअतिथिर्भवतिनवाअसंतमातिथ्यायाद्रियंतेतस्मा
दुकाममेवैतत्कुर्यात्तस्यघेनत्कुर्यादागन्मवृत्रहन्तममित्येतंतृचंप्रथमंकुर्यादेतद्वाअहरी
प्संतःसंवत्सरमासतेतेनआगच्छंतितएतेनुष्टुप्शीर्षाणस्त्रयस्तृचाभवंतिब्रह्मवैगायत्रीवागनुष्टुप्ब्रह्म
णैवतद्वाचंसंदधात्यबोध्यग्निःसमिधाजनानामितिकामंकामोहोताजनिष्टचेतनइतिप्रजापशुका
मःअग्निंनरोदीधितिभिररण्योरित्यन्नाद्यकामोग्निर्वाअन्नादश्चिरतरमिववाइतरेष्वाज्येष्वग्नि
मागच्छत्यथेहसुखतएवाग्निमागच्छतिसुखतोन्नाद्यमश्नुतेसुखतःपाप्मानमपघ्नतेहस्तच्युती
जनयंतेतिजातवदेतस्माद्वाअग्नोयजमानोजायतेतस्माज्जातवन्तिचत्वारिछंदांसिभवंतिच

तुष्पादा वै पशवः पशूनामवरुध्यै तानि त्रीणि छंदांसि भवंति त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामे
व लोकानामभिजित्यै ते द्वे छंदसी भवतः प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादः पश
वो यजमानमेव तद्द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयंति ताः पराग्वचने न पंचविंशतिर्भ
वंति पंचविंशोयं पुरुषो दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्त
मिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरुते योपंचविंशं वा एतदहः पंचविंशा एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समे
नसमं प्रतिपद्यते तस्मादेव पंचविंशतिर्भवंति नास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमये कयान त्रिंश
न्यूनाक्षरा विराण्न्यूने वै रेतः सिच्यते न्यूने प्राणा न्यूनेन्नाद्यं प्रतिष्ठितमेतेषां कामानाम
वरुध्या एतान्कामानेव संधेय एवं वेद तो अभिसंपद्यंते बृहतीं च विराजं च छंदसी येतस्याह्नः
संपत्तामथो अनुष्टुभमनुष्टुबायतनानि ह्याज्यानि गायत्रं प्रउगं कुर्यादित्याहुस्तेजो
वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवतीत्यौष्णिहं प्रउगं कुर्यादित्याहुरायुर्वा उष्णि
गायुष्मान्भवतीत्यानुष्टुभं प्रउगं कुर्यादित्याहुः क्षत्रं वा अनुष्टुप् क्षत्रस्याप्त्या इति बार्हतं प्रउ

गं कुर्यादित्याऊः श्रीर्वै बृहती श्रीमान्भवतीति पांक्तं प्रउगं कुर्यादित्याऊः रन्नं वै पंक्तिरन्नवान्भ
वतीति त्रैष्टुभं प्रउगं कुर्यादित्याऊः वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्यवान्भवतीति जागतं प्रउगं कुर्यादित्या
ऊः जागता वै पशवः पशुमान्भवतीति तदु गायत्रमेव कुर्याद्ब्रह्म वै गायत्री ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म
णैव तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते तदु माधुच्छंदसं मधु ह स्म वा ऋषिभ्यो मधुच्छंदाश्छंदति तन्मधुच्छंद
सो मधुच्छंदस्त्वमथो अन्नं वै मधु सर्वं वै मधु [illegible] स र्वे वै कामा मामधश्च तद्यन्माधुच्छंदसं
शंसति सर्वैषां कामानामवरुध्यै सर्वान्कामानवरुंधे य एवं वेद तद्वैकाहिकं रूपसमृद्धं वऊ
वा एतस्मिन्नहनि किंच क्रियवारणं क्रियते शांत्या एव शांतिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्र
तिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठंति प्रतितिष्ठति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति ॥ आवाय
वायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृता इत्येतदाअरं ह्यरं यजमानाय च देवेभ्यश्चारं हास्मा एतद्भ
वति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति इंद्रवायू इमे सुता आयातमुपनिष्कृतमिति य
द्वै निष्कृतं तत्संस्कृतमा हास्येंद्रवायू संस्कृतं गच्छतो य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेतद्धोता शं

येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसत्योमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगतेत्याहास्य विश्वे देवा हवं गच्छंति य एवं वेद ५

शंसति मित्रं हुवे पूतदक्षं धियं घृताचीं साधंतेति वाग्वै धी घृताची वाचमेवास्मिंस्तद्दधाति यऽ
एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसत्यश्विना यज्वरीरिष इत्यन्नं वा इषोऽन्नाद्यस्यावरुध्या आ
यातं रुद्रवर्त्तनी इत्याहास्याश्विनो यज्ञं गच्छतो य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसतीन्द्रा
याहि चित्रभानो इन्द्रायाहि धियेषित इन्द्रायाहि तूतुजान इत्यायाह्यायाहीति शंसत्याहा
स्येन्द्रो यज्ञं गच्छति य एवं [redacted] वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति दाश्वांसो दाशु
षः सुतमिति यद्वा ह दद्‌ दाशुषोऽदाशुषः सुतमित्येवैतदाह ददति हास्मै तं कामं देवा यत्काममे
तच्छंसति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति पावका नः सरस्वती यज्ञं वष्टु धियाव
सुरिति वाग्वै धियावसुर्वाचमेवास्मिंस्तद्दधाति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शं
सति यज्ञं वष्टु इति यदाह यज्ञं वहत्वित्येवैतदाहैताः पराग्वचने नैकविंशतिर्भवंत्येकविं
शो यं पुरुषो दश हस्त्या अंगुल्यो दश पाद्या आत्मैकविंशस्तमिममात्मानमेकविंशं सं
स्कुरुते तास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया पंचविंशतिर्भवंति पंचविंश आत्मा पंचविंशः प्रजा

पतिर्दश दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वावूरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पं-
चविंशं संस्कुरुते ऽथो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेन समं प्रतिप-
द्यते तस्माद्वा एव पंचविंशतिर्भवन्ति भवन्ति ॥४॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ आत्मा वृथं यथो-
तयं इदं वसो स्कनमेध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरो वै काहि को रूपसमृद्धो वकु-
वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रियते शान्त्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठा काहः शान्त्यामेव तत्प्र-
तिष्ठायामन्ततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसतीन्द्र नेदी-
य एदिहि प्रसूतिरा ऽन्याचीभिर्येत उक्थमिन्द्र इत्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्या-
ह्नो रूपं प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरच्छा वीरमिति वीरवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं उत्तिष्ठ ब्रह्मण-
स्पते स्कवीर्यमिति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्य-
मित्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपमग्निर्नेता स वृत्रहेति वार्त्रघ्न-
मिन्द्ररूपमेतदहरेतस्याह्नो रूपं त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महि-

त्वेतिवषण्वद्याइदंस्यरूपंमेइमेतदहरेतस्याग्नेरूपंपिन्वत्यपोह्यन्नमभिहेविनयंतिवा
जिन्वमितिवाजिमद्याइदंस्यरूपंमेइमेतदहरेतस्याग्नेरूपमथोउत्संउहतिस्तनयंत
मक्षितमितिस्तनयद्याइदंस्यरूपंमेइमेतदहरेतस्याग्नेरूपंप्रवृइद्रायबृहदइति
यद्वैबृहत्तन्महन्महद्वद्रूपंसमइदंमेतस्याग्नेरूपंबृहद्धिंप्रायगायतेतियद्वैबृहत्तन्मह
न्महद्धद्रूपंसमइदंमेतस्याग्नेरूपंनकिःसुपसोरथंपर्यास्नशरीरमद्वितिपर्यस्तवप्रांति
मद्रूपंसमइदंमेतस्याग्नेरूपंसर्वान्प्रगाथांश्चसतिसर्वेषामक्नामाह्येसर्वेषामुक्थानां
सर्वेषांपृष्ठानांसर्वेषांशास्त्राणांसर्वेषांप्रउगाणांसर्वेषांसवनानां॥५॥असत्स्कमेज
शिलःसामिदेगःसत्यध्वतमितिशंसतिसत्यंवाएतदहःसत्यवद्रूपंसमइदंमेतस्याग्नेरूपंतद्वाअस्कंके
ब्रह्मवैवस्कंकोब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणेवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेतदाहुरथकस्माद्वास्कंकेणेतन्मरुत्वतीयंप्र
तिपद्यतइतिनह्वाएतदन्योवस्कंकान्मरुत्वतीयमुदयच्छंनशिव्यावेतितस्माद्वास्कंकेणैवैतन्मरु

तृतीयं प्रतिपद्यं तेन दाभिः तृचं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै स हृदिन्द्र निरा
हते नैंद्रा दूषां न प्रच्युवते पिबा सोममभिय मुग्रतर्द इति शंसत्यूर्वं गव्यं महि गृणान इंद्रेति महद्व
द्रूप समृद्धमेतस्या क्लोपेतउ भारद्वाजं भरद्वाजो ह वा ऋषीणामनूचानतमो दीर्घजीवितमस्तपस्वि
तम आस स एतेन सूक्तेन पाप्मानमपाहत तद्भारद्वाजं शंसति पाप्मनोपहत्या अनूचानो दीर्घजी
वी तपस्व्यसानीति तस्माद्भारद्वाजं शंसति कयाशुभा सवयसः सनीळा इति शंसत्यायुष्मोसतेऽस्तिहर्य
त्यकद्वे त्यक्तस्खे वा एतदह यच्छवदूप समृद्धमेतस्या क्लोरूपं तउ कयाशुभीयमेतद्वै संज्ञानं संतनि
सूक्तं यत्कयाशुभीयमेतेन ह वा इंद्रो गस्त्यो मरुतस्ते समजानत तद्यत्कयाशुभीयं शंसति संज्ञा
त्या एव तद्धायुष्यं तद्योस्य प्रियस्यात्कुर्याद्देवास्य कयाशुभीयं मरुत्वां इंद्र वृषभो रणायेति शंसती
द्र वृषभ इति वृषण्वद्वा इंद्रस्य रूपमेंद्रमेतदहरेतस्या क्लो रूपं तउ वैश्वामित्रं विश्वस्य ह वै
मित्रं विश्वामित्र आस विश्वं हास्मै मित्रं भवति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति
जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानमेकाहिकं रूपसमृद्धं वा उ वा एतस्मिन्नहनि किंच ४

किंच वारणं क्रियते शांत्या एव शांति वै प्रतिष्ठेकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठाया मंततः प्रतितिष्ठति प्र
तितिष्ठति य एवं वेद दर्भणां चैवं विधानेन तच्छोता शंसलिताः पराग्नूच नेनेन सप्तनवति भवंति सायया
नवतिस्त्रिस्त्रस्तास्त्रिशित्या विराजो थयाः सप्ताति यंतिये वै पाप्मशंसासाप्यस्य तस्याएव
तास्त्रिः प्रथमयास्त्रिरुत्तमये कशातं भवंति पंचांगुलयश्च तुष्पर्वा द्वेकुक्षसौ दोर्भ्यांक्षभ्यांसफलं
कं च सा पंचविंशतिः पंचविंशानीतराणि ह्यंगानि तच्छत मात्मैकशात तमो यच्छतंत दायुरिंद्रियं
वीर्यं तेजो यजमान एकशाततम आयुषींद्रिये वीर्ये तेजसि प्रतिष्ठितस्तास्त्रिष्टुभमभिसंप
द्यंते त्रैष्टुभो हि मध्यंदिनः ॥६॥ तत्राऊः किं प्रेंखस्य प्रेंखत्वमित्ययं वै प्रेंखो योयं पवत एष ह्ये
षु लोकेषु प्रेंखत इति तत्प्रेंखस्य प्रेंखत्वमेकं फलकं स्यादित्याऊरेकधा ह्येवायं वायुः पवते
स्य रूपेणेति तत्तन्नाद्दृत्यं त्रीणि फलकानि स्युरित्याऊस्त्रयो वा इमे त्रिवृत्तो लोका एषां रू
पेणेति तत्तन्नाद्दृत्यं द्वे एव स्यातां द्वौ वा इमौ लोकौ वृद्धालमाविव दृश्येते य उ एनेऽन्तरेण का
शोः सोऽन्तरिक्षलोकस्तस्माद्द्वे एव स्यातां मौदुंबरे स्यातां मूर्ग्वा अन्नाद्यमुदुंबर ऊर्जोन्नाद्य

स्या वरुध्यै मध्यत उन्नतेस्यान्नो मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति मध्यत एवैतदन्नाद्यस्य यजमानं
दधात्यथ मेष्योरज्ज्वो भवंति दक्षिणाभ्रस्सव्याभ्रं दक्षिणा वा एकेषां पशूनां रज्जवः सव्या एकेषां
तद्य उभय्योरज्जवो भवंत्युभयेषां पशूनामाप्त्यै दाभ्र्यः स्यकदर्भो वा ओषधीनामपहतपाप्मा त
स्माद्दाभ्र्यः स्यक ॥ ७ ॥ अरत्निमात्र उपरिभूमेः प्रेंखस्यादित्याहुरेतावता वै स्वर्गो लोकाः सं
मिता इति तत्तन्नादृत्यं प्रादेशमात्रे स्यादित्याहुरेतावता वै प्राणाः संमिता इति तत्तं नादृत्यं मु
ष्टिमात्रे स्यादेतावता वै सर्वमन्नाद्यं क्रियत एतावता सर्वमन्नाद्यमभिपन्नं तस्मान्मुष्टिमात्र
एव स्यात्पुरस्तात्प्रत्यंचं प्रेंखमधिरोहेदित्याहुरेतस्य रूपेण य एष तपति पुरस्ताद्ध्येष इ
मां लोकानत्यरुः धिरोहतीति तत्तन्नादृत्यं तिर्यंचमधिरोहेदित्याहुस्तिर्यंचं वा अश्वम
धिरोहंतीति नो सर्वान्कामानवाप्नवामेति तत्तं नादृत्यमन्वंचमधिरोहेदित्याहुरन्वंचं
वै नावमधिरोहंतीति नो वैषा स्वर्ग्या णीयत्प्रेंख इति तस्मादन्वंचमेवाधिरोहेत्खुबुकेनो
पस्पृशेत् [redacted] खुको हेवं वक्ष मधिरोहति स उ वयसा मंनाद इति तस्मा

क्षुबुके नोपस्पृशेद् ब्राऊ भ्याम धिरोहे देवं रथे नोवथा स्यु भिनि विशातएवं वक्षं सउवय [redacted] सांदीयं वित्तम इति तस्माद्ब्राऊ भ्याम धिरोहे दस्येपादं नोछिंद्यां नेदस्येप्र
तिष्ठायाउछिंद्याइति प्रेंखं होताधिरोहत्यौदुंबरीमासंदीमुज्ञातावषा वै प्रेंखो या षासं
दी तन्मिथुनं मिथुनमेवैतदुक्थमुखे करोति प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद
यान्नं वै प्रेंखः श्रीरासंद्यन्नं चैव तच्छ्रियं चान्वधिरोहतो व सी होत्रकाः समधिरोहंति सब्र
त्रकाः समुत्सृप्य वा ओषधिवनस्पतयः फलं गृह्णंति लिप्सत्येव तस्मिन्न ह नि सर्वशः समधि
रोहंतीषमेवतदूर्जं मनाद्यमधिरोहंत्यूर्जोन्नाद्यस्यावरुध्यै वषट्कृत्यावरोहेदित्याऊस्त
त्रं नाद्दत्यमहूता वै सापचितिर्यामपश्यते करोति निगृह्य भक्षमवरोहेदित्याऊस्तत्रंना
दृत्यमहूता वै सापचितिर्यामध्यधाय करोति प्रतिख्याय भक्षमवरोहेदेषा वा अपचिति
र्यामपश्यते करोति तस्मात्प्रतिख्यायैव भक्षमवरोहेत्प्राऽ• वरोहेत्प्राग्वै देवरेतः संप्रजायते तेन

स्मात्स्माऽवरोहेदवरोहेत् ॥८॥ ॥इति द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥हिंकारेणैतदहः प्रतिपद्येतेत्याहु
र्ब्रह्म वै हिंकारो ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैवैतद्ब्रह्म प्रतिपद्यते य एवं वेद यदेवं हिंकारेण प्रतिपद्यता
॥१॥ वृषा वै हिंकारो योषर्क् मिथुनं मिथुनमेवैतदुक्थमुखे करोति प्रजात्यै प्रजायते प्रज
या पशुभिर्य एवं वेद य देवं हिंकारेण प्रतिपद्यता ॥२॥ यथा वा अग्निरेवं ब्रह्मणो हिंकारो य
दै किंचाग्निरयाभितिलदसत्यभ्येवैनत्तृणत्येवं यं कामं कामयते हिंकारेणाभ्येवैनं तृणत्ति
य एवं वेद य देवं हिंकारेण प्रतिपद्यता ॥३॥ वाचो वा एषा व्यावृत्तिर्दैव्यै च मानुष्यै च यद्धिंकारः स चे
यद्धिंकृत्य प्रतिपद्यते वाचमेवैतद्व्यावर्त्तयति दैवीं च मानुषीं च ॥४॥ तदाहुः केनास्या ऋक् प्रतिप
द्दितिमनसेवेति ब्रूयात्सर्वे ह्यस्मिन्कामा मनसि श्रिताः सर्वानन्या कामान्दुहे मनसि वै सर्वे का
मा श्रिता मनसा हि सर्वान्कामान्ध्यायति सर्वे हास्मिन्कामाः श्रयन्ते य एवं वेद वाग्वै सर्वान्का
मान्दुहे वाचा हि सर्वान्कामान्वदति सर्वान्कास्मै कामान्वाग्दुहे य एवं वेदर्चा न यजुषा न सा
म्ना प्रत्यक्षात्प्रतिपद्येत नर्चा न तदुजै तदह न यजुषो न साम्ना इयादिति तदेता एव व्याहृतीः

पुरस्ताज्जपेद्भूर्भुवः स्वरित्येता वाव व्याहृतय इमे त्रयो वेदा भूरित्येव ऋग्वेदो भुव इति यजुर्वेदः
स्वरिति सामवेदस्तन्नर्चा न यजुषा न साम्ना प्रत्यक्षात्स्मेति पद्यते नर्चो न यजुषो न साम्न एति
॥१०॥ तदिति प्रतिपद्येतैतत्तदिति वा अन्नमन्नमेव तदभिप्रतिपद्यत एतां वाव प्रजापतिः प्रथ
मां वाचं व्याहरद्द्व्येकाक्षरं द्व्यक्षरां तातेति तातेति तथैवैतत्कुमारः प्रथमवादी वाचं व्याहरत्ये
काक्षरं द्व्यक्षरां ततेति ततेति तथैवैतत्तत्वया वाचा प्रतिपद्यते तदु तदृषिणा बृहस्प
ते प्रथमं वाचो अग्रमित्येतद्धैव प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधाना इति वाचा हि नाम
धेयानि धीयंते यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरिप्रं प्रेणा तदेषां निहितं
गुहाविरिति इदमु ह गुहाध्यात्ममिमा देवता अद उ आविरधिदैवतमित्येतत्तदु कं भवति
॥११॥ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्येतैतद्वाव भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्ण इ
त्यतो ह्येष जात उग्रस्त्वेषनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति स द्यो ह्येष जातः पाप्मान
मपाहतानु यं विश्वे मदंत्यूमा इति भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनु मदंत्युदगा उदगादिति वा

वृधानः शवसा भूयोंजा इत्येष वै वावृधानः शवसा भूयोंजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधातीति स वै
ह्येतस्माद्बिभाय यो व्यनच्च व्यनच्च सस्नातीति यच्च प्राणि यच्चाप्राणकमित्येवैतदाह सं ते नवंत प्रभृ
ता मदेष्विति तव सर्वे वशा इत्येवैतदाह त्वे क्रतुमपि वृंजंति विश्व इति त्वयीमानि सर्वाणि भू
तानि सर्वाणि मनांसि सर्वे क्रतवोपि वृंजंतीत्येवैतदाह द्विर्यदेते त्रिर्भवंत्यूमा इति द्वौ वै सं
7 तौ मिथुनो प्रजायेते प्रजात्ये प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृ
जा समिति मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु मिथुनेनैवैतत्प्रजां संसृजत्यदः सु मधु मधुनाभियो
धीरिति मिथुनं वै मधु प्रजा मधु मिथुनेनैवैतत्प्रजामभियुध्यतीति तदु सु ऋषिणा स्वायत्तं
तन्वामेरयतेत्यस्यां शारीर्यामिमां छंदोमयीमित्येवैतदाहाथो तनूरेवैतन्वो अस्तु भेषज
मित्यस्यै शारीर्या इयं छंदोमयीत्येवैतदाहैतस्यै यान्यष्टावक्षराणि सा गायत्री यान्येकादश
सा त्रिष्टुब्यानि द्वादश सा जगत्यथ यानि दश सा विराड्दशिन्येषु त्रिष्टुप्छंदः सु प्रतिष्ठिता पुरु
ष इति त्र्यक्षरं स उ विराज्येतानि वाव सर्वाणि छंदांसि यान्येतानि विराट् चतुर्थान्येवमुहैवै

वैविउषएतदहः सर्वैश्छंदोभिः प्रतिपन्नं भवति॥१२॥तानदेन विहरति पुरुषो वै नदस्तस्मात्पुर
षो वदन्त्सर्वः सन्नदती वनंदं वओदती नामेती३॥आपो वा ओदत्यो या दिव्यास्ताहीदं सर्वमुं दत्या
पो वा ओदत्यो या मुख्यास्ताहीदं सर्वमन्नाद्यमुं दतीनदंयो युवती नामेती३॥आपो वा वयो युवत्यो
या अंतरिक्षास्ताहि पोप्लूयंत इवापो वा वयो युवत्यो याः स्वेदले ताहि सरीसृप्यंत इव पतिं वो अध्या
नामेती३॥आपो वा अध्न्या या अग्ने र्धूमाज्जायंत आपो वा अध्न्या याः शिश्नात्प्रस्कंद्यंते धेनूनामि
षुध्यसीती३॥आपो वाव धेनवस्ताहीदं सर्वं धिन्वंती षुध्यसीति यदाह पतीयसीत्येवतदाह त्रिष्टुभं चा
नुष्टुभं च विहरति वृषा वै त्रिष्टुब्योषानुष्टुप्तन्मिथुनं तस्मादपि पुरुषो जायां वित्वा हतस्तरमिवा
त्मानं मन्यते तास्त्रिः प्रथमयापंचविंशतिर्भवंति पंचविंश आत्मा पंचविंशः प्रजापतिर्दशहस्त्या
अंगुलयो दश पाद्या द्वाऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरुते थो
पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेनैव समं प्रतिपद्यते तस्माद्वेव पंचविं
शतिर्भवंति॥१३॥तदिति प्रतिपद्यते तदिति वा अन्नमन्नमेव तदभि प्रतिपद्यत एतां वाव

8

प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरदेकाक्षरद्व्यक्षरां ततेतितथैवैतत्कुमारः प्रथमं वादी वाचं व्याहरत्येका
क्षरद्व्यक्षरां ततेतिताततितथैवैतत्तन्वत्या वाचा प्रतिपद्यते तदुक्तमृषिणा बृहस्पते प्रथमं वाचो अ
ग्रमित्येतद्ध्येव प्रथमं वाचोऽग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधाना इति नामान्येव हि नामधेयानि धीयन्ते यदेषां श्रे
ष्ठं यदरिप्रमासीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरिप्रं प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविरिति तद्गुहं गुहाममा
तृ५ देवता अदद उ आविरभवदिति दैवतमित्येतदुक्तमनुक्रान्ते ॥१४॥ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्यते
यद्वै ज्येष्ठं तन्महन्महद्वै रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं तां स्तवते कीर्तिं मघवन्महित्वेति महद्वै रूप
समृद्धमेतस्याह्नो रूपं मय इन्द्रावधे वीर्यायेति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं नृणा अनुत्या
न्तमं गीर्भिरुक्थैरित्युक्थवद्वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं न्यूनाक्षरे प्रथमे
पदे विहरति न्यूने वै रेतः सिच्यते न्यूने प्राणा न्यूने न्नाद्यं प्रतिष्ठितमेतेषां कामानामवरुध्या
एतान्कामानवरुन्धे य एवं वेद द्विदशाक्षरे भवत उभयोरन्नाद्ययो रूपात्स्येयच्च पदु यच्चापादक
मित्यष्टादशाष्टादशाक्षराणि भवन्ति यानि दश तानि दश प्राणा आत्मैव दशमः सात्मनः संस्कृतिर
ष्टावष्टाउ यं लेभ्मु तेय द्यत्कामयतेय एवं वेद ॥१५॥ तानदेनविहरति प्राणो वै नदस्तस्मात्प्राणोन

दन्त्सर्वैः संनदन्तीवनदंस्व ओदन्ती नाभिती शाउह्विगक्षैरेभैवेत्यनुष्टुप्पादैरायुर्वा उष्णिग्वागनुष्टुप्तदस्मिं
नायुश्च वाचं च दधातीति तास्त्रिः प्रथमया पंचविंशानि र्मिमीते पंचविंश आत्मा पंचविंशः प्रजापतिर्द
श हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वावूरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरु
तेऽथो पंचविंशं वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्वा एव पंचविं
शतिर्भवन्तीत्यध्यात्मं पंचविंशोऽथाधिदैवतं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणस्ता एताः पंच देवता इमं विष्टाः
पुरुषं पंचो हैवैता देवता अयं विष्टः पुरुषः सोऽत्रा लोमभ्य आनखेभ्यः सर्वः सांग आप्यते तस्मात्स
र्वाणि भूतान्यापिपीलिकाभ्य आहान्येव जायंते तदु कम ऋषिणा सहस्रधा पंचदशान्युक्थेति पं
च हि दशा तोभवंति यावद्द्यावापृथिवी तावदित्यद्दिति यावती वै द्यावापृथिवी तावानात्मा सहस्र
धा महिमानः सहस्रमित्युक्थान्येव तदनुमदति महयति यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागिति य
त्र ह क्व च ब्रह्म तद्वाग्यत्र वा वाक् तद्वा ब्रह्मेत्येतत्तदु कम भवत्येषां वा एषां सूक्तानां नवर्चं प्रथमं संन
व वै प्राणाः प्राणानां क्लृप्त्यै षळृचं भवति षड्वा ऋतव ऋतूनामाप्त्यै पंचर्चं भवति पंचपदा पंक्तिः पंक्ति
र्वा अन्नमन्नाद्यस्यावरुध्यै त्र्यृचो भवति त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्या एता

उस्यथातो ग्रीवास्ताञ्चक्षते यथा[illegible]दसमुच्छ्रितं ह इत्यथ सूददोहा प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधा

अभिसंपद्यंते बृहतिं छंदोमृतं देवलोकं मेष आत्मैव मुखे वै वं विदेतयेवं संपदममृतमेवात्मा नम
भिसंभवति संभवति॥१६॥ इति तृतीयोध्यायः॥ अथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वा
णि संदधीत्यथातः शिरस्तत्गायत्री भवत्यग्रं वै छंदसां गायत्र्यग्रमंगानां शिरस्तदर्कवतीषु
भवत्यग्निर्वा अर्कस्तान्नव भवंति नव कपालं वै शिरो दशमीं त्रंस नितत्त्वक्त्रा इत्येव सा भवत्य
थोस्तोमाति शंसनाथ एवतो त्रिवृत्स्तोमो भवतो गृर्यत्रं च छंद एतयो वै स्तोमछंदसोः प्रजाति
मनुसर्वमिदं प्रजायते यदिदं किंच प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाथ सूददोहाः
प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथातो विजवस्ता विराजो भवंति तस्मात्पुरुषः
पुरुषमाह विवा अस्मात्कुराजसि॥ ग्रीवा वै धारूयसीति स्तभमानं वाय धाउता संबाव्हतमाः
सत्यान्तलमा भत्यच्यं तेन्नं हि विराळन्नमुवीर्यं मथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वा
णि संदधाति॥१७॥ अथातो दक्षिणः पक्षः सोयं लोकः सोयमग्निः सा वाक्तद्रथंतरं स वसिष्ठ
स्तच्छतं तानि षड्वीर्याणि भवंति संपात एव कामानामभ्यात्यै प्रतिष्ठित्या अन्नाद्याय पंक्तिर

थस्वददोहाः प्राणो वै स्वददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथोत्तरः पक्षः सो सौ लोकः सो सा
वादित्यस्तन्मनस्तद्धृहत्तस्मभरद्वाजस्तच्छतं तानि षड्वीर्याणि भवंति संपात एवकामानामभ्या
प्त्यै प्रतिष्ठित्या अन्नाद्याय पंक्तिस्तोऊनातिरिक्तो भवतोवृषा वै बृहद्योषा रथंतरमूनातिरिक्तो
वै पुंसो न्यूनं स्त्रियै तस्मादूनातिरिक्तो भवतो थो एकेन ह वै पत्रेण सुपर्णस्योत्तरः पक्षो ज्यायां
स्तस्मादेकयर्चोत्तरः पक्षो भूयान्भवत्यथ स्वददोहाः प्राणो वै स्वददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधा
त्यथातः पुच्छं तदेकविंशातिरिक्तं पदं भवत्येकविंशाति ह स्मानि प्रत्यं चिस्कपर्णस्य पुत्राणि भवं
त्यथो एकविंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा पुच्छं वयसां द्वाविंशी वै सति प्रतिष्ठयोरेवत द्रूपं
क्रियते तस्मात्सर्वाणि वयांसि पुच्छेन प्रतितिष्ठंति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पतंति प्रतिष्ठा हि पुच्छं
म३ स एष द्वाभ्यां दक्षिणाभ्यां विराड्भ्याम् नयो द्वाविंशयोर्द्विपदयोरथं पुरुषः प्रतिष्ठितस्तस्य यत्स्व
पर्णरूपं तदस्य कामानामभ्या — प्त्या अथ यत्पुरुषरूपं तदस्याभिर्ये यज्ञसेन्नाद्यायापचित्या अ
थ स्वददोहा अथ धाय्या अथ स्वददोहा वृषा वै स्वददोहा योषा धाय्या तदुभयतः स्वददोहा साधाय्यां

||१०|| परिशंसति तस्माद्वयो रेतः सिक्तं स देवता मेवाप्येति योषा मेवाभ्यत आजानाति योषातः प्रजाना
तस्माद्देनामन्तरं शंसति ॥१८॥ गायत्रीं तृचाशीतिं शंसत्ययं वै लोको गायत्री तृचाशीतिर्यदेवास्मिं
लोके यशो [redacted] यन्महो यन्मिथुनं यदन्नाद्यं यापचितिस्तदश्नवै तदमवानि तदवरुणधै तन्मे
सदित्यथ स्तृदतो हाः प्राणो वै स्तृदतोहाः प्राणेनेमं लोकं संतनोति बार्हतीं तृचाशीतिं शंसत्यन
रिक्षं लोको वै बार्हती तृचाशीतिर्यदेवान्तरिक्षलोके यशो यन्महो यन्मिथुनं यदन्नाद्यं यापचि
तिस्तदश्नवै तदमवानि तदवरुणधै तन्मे सदित्यथ स्तृदतो हाः प्राणो वै स्तृदतोहाः प्राणेनां
तरिक्षं लोकं संतनोत्यौष्णिहीं तृचाशीतिं शंसत्यसौ वै लोको द्यौरौष्णिही तृचाशीतिर्यदे
वामुष्मिंल्लोके यशो यन्महो यन्मिथुनं यदन्नाद्यं याप [redacted] चितिर्या देवानां देवतं तदश्नवै तदमवा
नि तदवरुणधै तन्मे सदित्यथ स्तृदतो हाः प्राणो वै स्तृदतोहाः प्राणेनामुं लोकं संतनोति संत
नोति ॥१९॥३॥ इति च०ध्या० ॥ ॥वशं शंसति वशो मइदं सर्वमसदिति तान्येकविंशतिर्भवत्येक
विंशतिर्हि ता अन्तरदरे विहृतयो थो एकविंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठो दरमन्नाद्यानां ||१०||

ताविछंदसो भवंति विक्षुद्र भिव वा अंतरिक्षं मणीय इव वचस्छवीय इव चताः प्रणा वं छंदस्कारं यथो
पपादं छंदांसि यथोपपादं भिव वा अंतरिक्षं मणीय इव च प्रादेशो य इव चाथ स्तुदेशो हः प्राणो वै स्तुदेशो हः प्राणेन
पुर्वाणि संदधाति ता मत्रो त्सृजति द्वादशोक्थं तं त्रिवृत्स्तोमा द्वादश विधा वा इमे प्राणाः सप्तशीर्षण्या द्वावन्योत्र
यो वांच्यो त्र वै प्राणा आप्यं ते त्र संस्क्रियं ते तस्मादेना मत्रो त्सृजंती प्राग्नीयुर्वसुन इत्येषा [redacted] ना ऊरू
उर्वष्ठीवे प्रतीष्ठेताः षट्पदा भवंति प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान
मेव तद्द्विप्रतिष्ठं चतुष्ष्वात्मस्वपशुषु प्रतिष्ठापयंति द्वितीया सप्तपदा भवंति तां गायत्री चानुष्टुभं च क
रोति ब्रह्म वै गायत्री वागनुष्टुप् ब्रह्मणैव तद्वाचं संदधाति त्रिष्टुभमंततः त्रां स्रति वीर्यं वै त्रिष्टुप्पूर्वा
र्येणैव तत्पशून्परिगृह्णाति तस्मात्पशवो वीर्यमनूपतिष्ठत इयं तां चैवाभ्युत्थानं चा २० प्रवो म
हे मंदमानायांधस इत्येंद्रं निष्केवल्यं निविदं दधाति प्रत्यक्षाध्येवतदात्मन्वीर्यं धत्ते ता स्त्रिष्टु
ब्जगत्यो भवंति तदाहुः कस्मात्त्रिष्टुब्जगतीषु निविदं दधातीति नह वा एतस्यान्य एकं छंदो नि
विदं दाधारनविव्यावेति तस्मात्त्रिष्टुब्जगतीषु निविदं दधातीति तदेतदहस्त्रिनि विदं विद्याद्धोनि

विधोऽलंकृत्यानिष्टविनिविदेवत्निविदेवमेनोऽग्निनिवृत्के विद्यादथस्य सूक्ते वनेनवायो न्यधाथियाकृत्यो
जातए वृषभ मोमनस्वानि तितयोरस्त्यन्ते समस्य यदसन्मनीषा इत्येन्नाद्यस्यावरुध्या अथावपुन मेते
अंतरेणोंदूणांदन्नानीनां त्रिष्टुप् जगतीनां बृहती संपूत्ता नायानलीरावपतेतावंत्यूर्ध्वमायुषो वर्षा
णि जीवंत्यतेन हेवावपनेनायुराप्यते प्रजां मे पश्चावो जयन्निति त्वेव सजनीयमनुशंसति ताक्ष्यं शं
सति स्वस्त्ययनं वै ताक्ष्यः स्वस्तिताये स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुतए कपदांत्रांसत्येकधेदं सर्वमसानीत्य
थो सर्वाच्छंदस्कृतिमान्नवानालीं द्विम्बा अवीवृधं नितिपदानुषंगास्ताः समानुषजन्ति समस्त वैशीर्षन्त्रा
णाः शीर्षन्ने वैतत्प्राणान्दधात्यष्टमीनानुषजति वागष्टमीनेन्मेवाक्प्राणैरनुषक्ता सदितितस्मादु
सा वाक् समानायतना प्राणैः सत्यननुषक्ता विराजः शंसत्यन्नं वै विराजोन्नाद्यस्यावरुध्यै वा
सिष्ठेन परिदधाति वसिष्ठोसानीत्य षष्ठो मा मह उग्रायवृत्तुरु इति मह दुत्या रूपं समृद्धयाधु
रीवात्यो न वाजयन्नधायीत्यं तो वै धूरंतए तदुहरेतस्यात्को रूपमिंद्रत्वायमर्कई दृवस्य नाभि
त्यर्कवत्यारूपसमृद्धया दिवीवद्यामधिनः श्रोमतंधा इतियत्रहक्कच ब्रह्मण्यावागुद्यतेतत्का

स्य कीर्त्तिर्भवति य एवं विद्वानेतया परिदधाति तस्मादेवं विद्वानेतयैव परिदध्यात् ॥ ४१ ॥ तत्सवितु
र्वृणीमहे द्यानो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ वैकाहिकौ रूपसमृद्धौ बहु वा एत
स्मिन्नहनि किंचित्किंचि द्वारणं क्रियते शांत्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठाया
मन्ततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति तद्देवस्य सवितुर्वार्यं
महदिति सावित्रं मन्तौ वै महदन्त एतदहरेतस्याह्नो रूपं कतरा पूर्वा कतरा परायोरिति द्यावा
पृथिवीयं समानोदर्कं समानोदर्कं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपमनश्वो जातो अनभिशुरुक्थ्य इ
त्यार्भवं रथं त्रिचक्रमिति यदेतत्त्रिवृदन्तो वै त्रिवृदन्त एतदहरेतस्याह्नो रूपमस्य वामस्य प
लितस्य होतुरिति वैश्वदेवं बहुरूपं बहुरूपं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपं गौरीर्मिमाय सलि
लानि तक्षतीत्येतदन्तमानो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति वैश्वदेवं निविद्धानमेकाहिकं रू
पसमृद्धं बहु वा एतस्मिन्नहनि किंचित्किंचिद्वारणं क्रियते शांत्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः
शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठायामन्ततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धो

१२ लाशंसम्नि वैश्वानराय धिषणाय मृतावृध इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदं तौ वै धिषणां तु एतद ह
रेतस्या क्रोरूपं प्रयज्य वो मरुतो भ्राज दृष्टय इति मारुतं समानोदर्कं समानोदर्कं वा एतद ह रेतस्या
क्रोरूपं जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्या पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति स्वस्त्ययनं वै
जातवेदस्याः स्वस्तिता ये स्वस्त्ययनमेवतत्कुरुत इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेद
स्यं समानोदर्कं समानोदर्कं वा एतद ह रेतस्या क्रोरूपम क्रोरूपं ॥२२॥ ॥इति पंचमोध्यायः॥
॥इति प्रथमारण्यकं समाप्तं॥ ॥हरिः ॐ एष पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्ये
तन्नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येत्यायंस्ते पराबभूवुस्त उक्तमृषिणा प्रजा ह तिस्रो अत्यायमी
युर्न्य १ न्या अर्कमभितो विविश्रे ॥ बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वंतः पवमानो हरित आ विवेशेति प्र
जा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयां
सि वंगावगधाश्चेरपादान्य न्या अर्कमभितो विविश्र इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा
इममेवाग्निं बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वंतरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वंतरसावादित्यः पवमानो हरि

तआविवेद्मोतिवासुरेवपवमानोदिशोहरितआविष्टः॥१॥उक्छमुक्छमिति वै प्रजावदंतितदिद
मेवोक्छमियमेवपृथिवीतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंचतस्याग्निरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदं
सर्वमश्नुतेन्तरिक्षमेवोक्छमंतरिक्षंवाअनुपतंत्यंतरिक्षमनुधावयंतितस्यवायुरर्कोन्न
मशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेसावेवद्योरुक्छममुतःप्रदानाद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंच
तस्यासावादित्योर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंपुरुषएवो
क्छमयमेवमहान्प्रजापतिरहमुक्छमस्मीतिविद्यात्तस्यमुखमेवोक्छंयथापृथिवीतथातस्य
वागर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेनासिकेएवोक्छंयथांतरिक्षंतथातस्यप्राणोर्को
न्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेतदेतद्भूत्स्यविपर्ययंदेतन्नासिकायोदिनतभिवललाटमे
वोक्छंयथाद्यौस्तथातस्यचक्षुरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेसमानमशीतयोध्या
त्मंचाधिदैवतंचान्नमेवान्नेनहीमानिसर्वाणिभूतानिसमनंती॥३॥अन्नेनेमंलोकंजयत्यन्न
नामुंतस्मात्समानमशीतयोध्यात्मंचाधिदैवतंचान्नमेवतद्धिदमन्नमन्नादियमेवपृथिवी

१३ तोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंचयदुकिंचेदंप्रेत्तौ३इ॥ तदसौसर्वमत्तीयदुकिंचालःप्रेतौ३ं॥त
दियंसर्वमत्तिसियमित्याद्यात्यूत्ताहवाआद्यो भवतिनतस्येशायन्नाद्यादृह्वनन्नाकु३॥२॥ अथा
तोरेतसःसृष्टिःप्रजापतेरेतोदेवादेवानांरेतोवर्षवर्षस्यरेतओषधयओषधीनांरेतोन्नमन्न
स्यरेतोरेतोरेतसोरेतःप्रजाःप्रजानांरेतोहृदयंहृदयस्यरेतोमनोमनसोरेतोवाग्वाचोरेतः
स कर्म॥तदिदंकर्मकृतमयंपुरुषोब्रह्मणोलोकःइत्यमयोयःप्राणमयस्तस्माद्धिरण्मयोहिर
ण्मयोहवाअमुष्मिंलोकेसंभवतिहिरण्मयःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएवंवेद॥३॥तंप्रपदा
13 भ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंयत्प्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंतस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदेइत्या
चक्षतेशफाःखुराइत्यन्येषांपशूनांतदूर्ध्वमुदसर्पत्ताऊरूअभवतामुरुग्रणीहीत्यब्रवीत्त
उदरमभवदुर्वंवमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरोभवदुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्ष्याउपासतेहृदयंब्रह्मेत्या
रुणयोब्रह्माहैवताउ३॥ऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतयच्छिरोश्रयततच्छिरोभवत्तच्छिरसः
शिरस्त्वंताएताःशीर्षञ्छ्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणःश्रयंतेस्मिञ्छ्रियोयएवंवेदतच्छि

स्य शरीरत्वं वेद ता अहिंसन्ताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तास्माच्छरीरादुत्क्रा
माम तद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं शरीरं पत्स्यति तदुक्थं भविष्यतीति वागुदक्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्तैव च
क्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्पिबन्नास्तैव मन उदक्रामन्मीलि
त इवाश्नन्पिबन्नास्तैव प्राण उदक्रामत्तत्प्राण उत्क्रान्ते पद्यत तदशीर्यताशारीति तच्छरीरमभवत्तच्छ
रीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह वा अस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यः परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद
ता अहिंसन्तैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्नः
प्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक्प्राविशदशयदेव चक्षुः प्राविशदशयदेव श्रो २।६
त्रं प्राविशदशयदेव मनः प्राविशदशयदेव प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्त
देतदुक्थं प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं देवा अब्रुवंस्त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं
स्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्माकं तव स्मसीति ॥४॥ तं देवाः प्राणयन्त स प्रणी
तः प्रातायत प्रातायीति तत्प्रातरभवत्समागादिति तत्सायमभवदह्नरेव प्राणो रात्रेरपानो वा
गग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहितां संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अदउ आ

१४ विरधि दैवतमित्येतत्त उक्थं भवत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह हिरण्यदन्वैदो न तस्येशे यं मह्यं न दद्युरि
तिप्रहि लोका अहं मध्यात्मे संयोगं निविष्टं वेदैतद्दलदनीशानानि ह वा अस्मै भूतानि बलिं हरन्ति
य एवं वेद तत्सुत्यसदिति प्राण स्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यस्तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृद्दिव वै चक्षुः शुक्लं
कृष्णं कनीनिकेति स यदि ह वा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्यस्य स
14 त्यत्वं वेद॥५॥ तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हि
दं नामानी ॐ। सर्वं वाचाभिवदति वहन्ति ह वा एनं तन्तिः संबद्धूय एवं वेद तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गाय
त्री त्रिष्टुं मांसमनुष्टुप्स्नावान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स छन्दोभिश्छन्नो यच्छन्दोभि
श्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्यांचिद्दिशि का
मयते य एवमेतच्छन्दसां छन्दस्त्वं वेद तदुक्तमृषिणा अपश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपाय
त्यनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशत्या च परा च पथिभिश्चरन्तमित्या च ह्येष परा च पथि
भिश्चरति स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वस्त इमा एव दिश आव १४

रीरस्त्रिभुवनेयंतस्त्रिषष्ट्यंतर्भुवनेस्वावशीवर्त्यथोआवतासोवतासोनकर्त्तुर्मिशितिसर्वंहीदंप्रा
णेनावृतंसोयमाकाशः प्राणेनबृहत्यादिष्टब्धानीत्येवंविद्यात् ॥ ६ ॥ अथातोविभूतयोस्यपुरुष
स्यतस्यवाचासृष्टौपृथिवीचाग्निश्चास्यामोषधयोजायंतेग्निरेनाःस्वदयतीदमाहरतेदमाहरते
त्येवमेतौवाचंपितरंपरिचरतः पृथिवीचाग्निश्चयावदनुपृथिवीयावदन्वग्निस्तावानस्यलोकोभ
वतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेपृथिव्याश्चाग्नेश्चयएवमेतांवाचोविभूतिंवेद
प्राणेनसृष्टावंतरिक्षंचवायुश्चांतरिक्षंवाअनुचरंत्यंतरिक्षमनुशृण्वंतिवायुरस्मैपुण्यंगंध
मावहत्येवमेतौप्राणंपितरंपरिचरतोंतरिक्षंचयौवायुश्चयावदन्वंतरिक्षंयावदनुवायुस्तावा
नस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेंतरिक्षस्यचवायोश्चयएवमेतां
प्राणस्यविभूतिंवेदचक्षुषासृष्टौद्यौश्चादित्यश्चद्यौर्हास्मैवृष्टिमन्नाद्यंसंप्रयच्छत्यादित्यो
स्यज्योतिःप्रकाशंकुरुतेत्येवमेतौचक्षुःपितरंपरिचरतोद्यौश्चादित्यश्चयावदनुद्यौर्यावदन्वादि
त्यस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेदिवश्चादित्यस्यचय

एवमेतांचक्षुषोविभूतिंवेदश्रोत्रेणस्रष्टादिशश्चचंद्रमाश्चदिग्भ्योहैनमायंतीशृं॥दिग्भ्योविभ्रणो
तिचंद्रमाअस्मेएवंपक्षापरपक्षान्विचिनोतिपुण्यायकर्मणएवमेतेश्रोत्रंपितरंपरिचरंतिदिशा
श्चचंद्रमाश्चयावद्वदनुदिशोयावदनुचंद्रमास्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेया
वदेतेषांनजीर्यतेदिशाश्चचंद्रमसश्चयएवमेतांश्रोत्रस्यविभूतिंवेदमनसास्रष्टाआपश्चवरुण
श्चापोहास्मैश्रद्धांसन्नमंतेपुण्यायकर्मणेवरुणोस्यधर्मजांधर्मेणदाधारएवमेतेमनःपितरंपरि
चरंत्यापश्चवरुणश्चयावद्वाआपोयावदनुवरुणस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजी
र्यतेयावदेतेषांनजीर्यतेपांचवरुणस्यचयएवमेतांमनसोविभूतिंवेद॥७॥आपाः ३ः इत्यापर्यै
इतिलदिदमापएववेदवेमूलमदस्तूलमयंपितैतेपुत्रायत्रह्येवचपुत्रस्यतत्पितुर्यत्रवापि
तुस्तत्पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तंभवत्येतद्धस्मैवैतद्विद्वानाहमहिदासऐतरेयआहंमांदेवेभ्योवे
द॥ओमहेगान्वेदेतःप्रदानाह्येलइतःसंभ्रताइतिसएषाग्निरिश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणस्तब्र
ह्मागिरिरित्याचक्षतेगिरतिहवेद्विषंतंपाप्मानंभ्रातृव्यंपरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवति

यएवं वेद स एषोऽसुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे ते बभूवुस्त
स्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुर्भवत्यात्मना परास्य द्वि
षन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स एष मृत्युश्चैवामृतं चैतदु स्म प्रियो नाम पाङ्गः प्राह । तिस्त्रधया
गृभीत इषा नेनद्धाययतः प्राणो नु पराङ् वत्यमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतेन हीदं सर्वं सयोनि
मर्त्यानि [illegible] हीमानि शरीराणि ॥ अमृतैषा देवता ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न
नि चिक्युरन्यमिति निचिन्वन्ति ह वै मानि शरीराणि ॥ अमृतैवैषा देवता अमृतो ह वा अमुष्मिं
ल्लोके संभवत्यमृतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दहन्नो य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥
एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति
तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चि
नस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्तं स इदं सर्वमध्यतो दधे यदिदं किंच स यदिदं सर्वम
ध्यतो दधे यदिदं किंच तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते एतमेव सन्तं प्राणो वै गृत्सो

१६

पानोमदः सयत्प्राणोगृत्सोपानोमदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समद इत्याचक्षते तएतमेवसं
तंतस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतद्यदस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वा
मित्रस्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते तएतमेवसंतंतंदेवाअब्रुवन्नयंवैनः सर्वेषांवामइतितंय
देवाअब्रुवन्नयंवैनः सर्वेषांवामइतितस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेवइत्याचक्षते तएतमेवसंतंस
इदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचसयदिदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचतस्मादत्रयस्त
स्मादत्रयइत्याचक्षते तएतमेवसंतं॥१॥एषउएवबिभ्रद्वाजः प्रजावैवाजस्ताएषबिभर्तियद्बिभर्ति
तस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाजइत्याचक्षते तएतमेवसंतंतंदेवाअब्रुवन्नयंवैनः सर्वेषांवसिष्ठइति
तंयदेवाअब्रुवनयंवैनः सर्वेषांवसिष्ठइतितस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षते तएतमेव
संतंतंसइदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचतस्मात्प्रगाथास्त
स्मात्प्रगाथाइत्याचक्षते तएतमेवसंतंसइदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभ्यपव
यतयदिदंकिंचतस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्यइत्याचक्षते तएतमेवसंतंसोब्रवीदहमिदंस

वेमसानियच्चक्षुद्रं यच्चमहद्दिति क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्च तस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मा
त्क्षुद्रसूक्ता इत्याचक्षते एतमेव सन्तं स ऋचं बलावोचतेति तदृच ऋचमभवत्तस्मादृचं तस्मादृचमि
त्याचक्षते एतमेव सन्तमेष वा ऋगेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत्स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत्तत
स्मादृक् तस्मादृगित्याचक्षते एतमेव सन्तमेष वा अर्धर्च एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्योऽर्चत्स यदेभ्यः सर्वेभ्योऽर्धेभ्यो
ऽर्चत्तस्मादर्धर्चस्तस्मादर्धर्च इत्याचक्षते एतमेव सन्तमेष वै पदमेष ह्रीमानि सर्वाणि भूतानि पादि स यदि
मानि सर्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षते एतमेव सन्तमेष वा अक्षरमेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यः क्षरति न चैनमुतिक्षरन्ति स यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमुतिक्षरन्ति तस्मादक्षरं तस्मा
दक्षरमित्याचक्षते एतमेव सन्तं ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण
ऋच इत्येव विद्यात् ॥ १० ॥ विश्वामित्रस्यैतद् व्रतः शंसिष्यतमिन्द्र उपनिषससाद स हान्नमित्यभिव्याहृत्य
बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे द्विती
यं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाच ऋषे

प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे तत्तीयं शंसेति स हान्तमित्येवाभिव्याहृत्य बृहती सहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य प्रि
यं धामोपायत्तमिंद्र उवाचर्षे प्रियं वै मे धामोपागा वरं ते ददामीति स होवाच त्वामेव जानीयामिति तमिं
द्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण
सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष तपन्नेवास्मीति होवाच ॥११॥ तद्वा इदं बृह

तीसहस्रं संपन्नं तस्य यानि व्यंजनानि तच्छरीरं यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राण एतद्ध स्म वै तद्वि
द्वान्वसिष्ठो वसिष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेभ एतदु हैवेंद्रो विश्वामित्राय प्रोवाचैतदु हैवेंद्रो भरद्वा
जाय प्रोवाच तस्मात्स तेन बहुनायज्ञेषु हूयते तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीस
हस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षरसहस्राणि भवंति तावंति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवं
ति व्यंजनैरेव रात्रीराप्नुवंति स्वरैरहानि तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रं
स्य संपन्नस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद तद्यो
हं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं तदुक्तमृषिणा सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतदु ह वा पेक्षेतापेक्षेत ॥१२॥ ॥
इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥यो ह वा आत्मानं पञ्चविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति स संप्रतिवित्पृथिवी

वायुराकाशआपोज्योतींषीत्येषवाआत्मैषांपंचविधमेतस्मादिदंसर्वमुत्थितमेतमेवाप्येत्ययनंहवै
समानानांभवतियएवंवेदतस्मिन्योन्नंचान्नादंचवेदहास्मिन्नन्नादोजायतेभवत्यस्यान्नमापश्चपृथि
वीचान्नमेतन्मयानिहीमानिभवंतिज्योतिश्चवायुश्चान्नादमेताभ्यांहीदंसर्वमन्नमत्यावपनमाकाश
आकाशेहीदंसर्वंसमोप्यतआवपनंहवैसमानानांभवतियएवंवेदतस्मिन्योन्नंचान्नादंचवेदहा
स्मिन्नन्नादोजायतेभवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोन्नंप्राणभृतोन्नादमोषधिवनस्पतीन्हिप्राणभृ
तोदंतितेषांयउभयतोदंताःपुरुषस्यानुविधांविहितास्तेन्नादाअन्नमितरेपशवस्तस्मात्तइतरान्प
शूनधीवचरंत्यधीवह्यन्नेन्नादोभवत्यधीवहसमानानांजायतेयएवंवेद॥१॥तस्ययआत्मानमाविस्त
रांवेदाश्नुतेहाविर्भूयओषधिवनस्पतयोयच्चकिंचप्राणभृत्सआत्मानमाविस्तरांवेदोषधिवनस्प
तिषुहिरसोदृश्यतेचित्तंप्राणभृत्सुप्राणभृत्सुत्वेवाविस्तरामात्मातेषुहिरसोपिदृश्यतेनचित्तमि
तरेषुपुरुषेत्वेवाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञानेनसंपन्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनं
वेद लोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंपन्नोथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातं

वदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनविदुःश्वस्तनंनलोकालोकौतएतावंतोभवंतियथाप्रज्ञंहिसंभवाः॥१४॥
सएषपुरुषःसमुद्रःसर्वंलोकमतियद्धकिंचाश्नुतेत्येनंमन्यतेयद्यंतरिक्षलोकमश्नुतेत्येनंमन्यतेय
द्यमुंलोकमश्नुवीतात्येवैनंमन्येतसएषपुरुषःपंचविधस्तस्ययदुष्णंतज्ज्योतिर्यानिखानिसआका
शोथयल्लोहितंश्लेष्मारेतस्ताआपोयच्छरीरंसापृथिवीयःप्राणःसवायुःसएषवायुःपंचविधःप्रा
णोपानोव्यानउदानःसमानस्ताएतादेवताःप्राणापानयोरेवनिविष्टाश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवागिति
प्राणस्यह्यन्वपायमेताअपियंतिसएषवाग्भूश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमोयद्यज्ञःसएषयज्ञःपंचविधो
ग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसोमःसएषयज्ञानांसंपन्नतमोयत्सोमएतस्मिन्ह्येताः
पंचविधाअधिगम्यंतेयत्प्राक्सवनेभ्यःसेकाविधात्रीणिसवनानियदूर्ध्वंसापंचमी॥१५॥योहवै
यज्ञेयज्ञंवेदाहन्यहर्देवेषुदेवमध्यूळ्हंससंप्रतिविदेषवैयज्ञोयज्ञोहन्यहर्देवेषुदेवोध्यूळ्होयदेत
न्महदुक्थंतदेतत्पंचविधंत्रिवृत्पंचदशःसप्तदशएकविंशःपंचविंशइतिस्तोमतोगायत्रंरथंत
रंबृहद्भद्रंराजनमितिसामतोगायत्र्युष्णिग्बृहतीत्रिष्टुब्द्विपदेतिछंदस्तःशिरोदक्षिणःपक्ष
उत्तरःपक्षःपुच्छमात्मेत्याख्यानंपंचकृत्वःप्रस्तौतिपंचकृत्वउद्गायतिपंचकृत्वःप्रतिहरतिपंच

ऋत्वउपद्रवतिपंचऋत्वोनिधनमुपयंतिलत्त्वोभसहस्रंभवत्येवंह्येताःपंचविधाअनुशास्यंतेयस्मा
कृत्याशीतिभ्यःसैकाविधातिस्त्रस्त्वचाशीलयोयद्रूधेसापंचमीतदेलत्सहस्रंतत्सर्वेतानिदशाद
शेतिवैसर्वमेतावतीहिसंख्यादशादशातस्तच्छलदेशाज्ञातानितत्सहस्रंतेत्सर्वेताभित्राणिच्छंदां
सिभवंतित्रेधाविहितंवाइदमन्नमशानंपानंखादस्त्तदेतेराप्नोति॥१६॥तद्धाइदंबृहतीसह
स्रसंपन्नंतद्धैतदेकेनानाच्छंदसांसहस्रंप्रतिजानतेकिमन्यत्सदन्यद्ब्रूयामेतित्रिष्टुप्सहस्र
मेकेजगतीसहस्रमेकेनुष्टुप्सहस्रमेकेतदुक्तमृषिणानुष्टुभमनुचर्च्यमाणमिंद्रनिश्चि
क्युःकवयोमनीषेतिवाक्वैतदेदंप्राणंन्यवायंनित्यतलतदुक्तंभवतिसहैश्वरोयशस्वीकल्या
णकीर्तिर्भवितोरीश्वरोहतुपुरायुषःप्रेतोरितिसहस्माहाकृत्स्नोह्येषआत्मायद्वागभिहि
प्राणेनमनसेस्यमानोवाचानानुभवतिबृहतीमभिसंपादयेदेषवैकृत्स्नआत्मायद्बृहतीसो
यमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतस्तद्यथायमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतएवमेवबृहतीसर्वत
श्छंदोभिःपरिवृतामध्यंह्येषामंगानामात्मामध्यंछंदसांबृहतीसहैश्वरोयशस्वीकल्याणकी

१९ त्रिर्मिमीते तो राशीभ्वर्तौ तु पुरायुषं प्रेतोरिति हस्माह हृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवा
भिसंपादयेत्॥१७॥ तद्वा इदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्यै
कादशानुष्टुभां शतानि भवन्ति पंच विंशतिश्चानुष्टुभ आत्मं वै भूयसा कनीयस्तदुक्तमृषिणा
मह.४ वाचमष्टापदीमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवन्ति नवस्रक्तिमिति बृहती संपद्यमाना नवस्रक्त्य
तस्पृशाभितिसत्यं वै वागृचास्य ष्ठं द्वात्परि तन्वं ममइति तद्यद्देवै बृहतीसहस्रमनुष्टुप्संप त
19 न्नं भवति तस्मात्तदेवात्मानं बृहत्ये वाचमनुष्टुभं तन्वं संनिर्मिमीते स वा एष वाचः परमो
विकारो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधं मितममितं स्वरः सत्यानृते इत्यृग्गाथाकुं
व्यातन्मितं यजुर्निगदो वृथा वाक्तदमितं सामाथो यः कश्च गेष्णः स स्वर ओमिति सत्यं ने
त्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोः पुष्पं हि
फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्त
त एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेद्दये १९

न त्वेनेनं पराग्वाए तद्धि कृत्स्नमक्षरं यदेतदो३मिति तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मै तद्धियते स य एतस
र्वमोंकुर्याद्रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति स यत्सर्वं नेति
ब्रूयात्पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्या
नृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवति यो वेतां वाचं वेद यस्या एष विकारः
स संप्रति विदकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति तस्यै यदु
पांशु स प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तिर इव तिर इव ह्यशरीरमशरीरो हि प्राणोऽथ यदु
च्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदाविराविर्हि शरीरं ॥१८॥ तदिदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशः स इंद्रः
स भूतानामधिपतिः स य एवमेतमिंद्रं भूतानामधिपतिं वेद विस्रसा हैवास्माल्लोकात्प्रैती
ति ह स्माह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येंद्रो भूत्वैषु लोकेषु राजति तदाऊर्यदनेन रूपेणामुं लोक
मभिसंभवती३ अथ केन रूपेणेमं लोकमाभवती३ तद्यदेतत्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्ने
स्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बी

भक्त्यैतेन सोयमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयच्छति स वा अमुष्मा आत्मानमिममस्मा आत्मने संप्रय
च्छति तावन्योन्यमभिसंभवतोनेनाह रूपेणामुं लोकमभिसंभवत्यमुनो रूपेणेमं लोकमाभवति॥
॥११॥ तत्रैते श्लोकाः॥ यदक्षरं पंचविधं समेति युजो युक्ता अभि यत्संवहंति॥ सत्यस्य सत्यमनु यत्र
युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति॥ यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युजो युक्ता अभि यत्संवहंति॥ सत्यस्य स
त्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति॥ यद्वाचओभितियच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदुचोल्बणिष्ठु॥
तद्यूयाकवयो अन्वविंद.. न्नामायत्तासमत्यन्दुतेधि॥ यस्मिन्नामा समतप्यन्दुतेधि तत्र देवाः
सर्वे युजो भवंति॥ तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान्॥ नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नैनम
स्त्री पुमान् ब्रुवन्॥ पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन्वदति कश्चन॥ अः इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति तद्वा इदं बृ
हती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि
भवंति तावंति पुरुषायुषोह्नां सहस्राणि भवंति जीवाक्षरेणैव जीवाहराप्नोति जीवाह्ना जीवाक्ष
रमित्यनु कामं मारोथ देवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः संग्रहीता तदयं प्राणो

घितिष्ठति लदुक्तमृषिणा तेन यातं मूनसो जवीयसा निमिषश्चिज्जवीयसेति ॥२०॥ ॥
इत्यष्टमोध्यायः ॥ ॥आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा
इति स इमांल्लोकानसृजत अंभो मरीचीर्मरमापोदोंभः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः
पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति सोद्भ्य एव पुरुषं
समुद्धृत्यामूर्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथांडं मुखाद्वाग्वाचोग्निर्नासि
के निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदि
त्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधि
वनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानो पाना
न्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥२१॥ ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्य
र्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रति
ष्ठिता अन्नमदामेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोयमलमिति ताभ्यो श्वमानयत्ता अ

ब्रुवन्न वै नोयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं ता अब्रवीद्य
थायतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वा
क्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा
मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशंस्तमशना
पिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ
करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः॥२२॥ स
ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति सोपोभ्यतपत्ताभ्योभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत
या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत्तदेनत्सृष्टं पराङ्त्यजिघांसत्तद्वाचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रही
तुं स यद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स य
द्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स य
द्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धै

नच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचाग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्य
त्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसाग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाग्रहै
ष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेनाग्रहीतुं स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्य
द्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष य
द्वायुः स ईक्षत कथन्न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाभिव्या
हृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्या
तं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोहमिति स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वा
रा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथो
यमावसथोयमावसथ इति स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति स एतमेव पु
रुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती३ँ॥ तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥२३॥ ॥इति नव०ध्यायः॥

अपक्रामतगर्भिण्यः॥पुरुषेहवाअयमादितोगर्भोभवतियदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजःसंभूत
मात्मन्येवात्मानंबिभर्त्तितद्यदास्त्रियांसिंचत्यथैनज्जनयतितदस्यप्रथमंजन्मतत्स्त्रियाआत्मभूयं
गच्छतियथास्वमंगंतथातस्मादेनांनहिनस्तिसास्यैतमात्मानमत्रगतंभावयतिसाभावयित्री
भावयितव्याभवतितंस्त्रीगर्भंबिभर्तिसोग्रएवकुमारंजन्मनोग्रेधिभावयतिसयत्कुमारंजन्मनो
ग्रेधिभावयत्यात्मानमेवतद्भावयत्येषांलोकानांसंतत्याएवंसंतताहीमेलोकास्तदस्यद्वितीयंज
न्मसोस्यायमात्मापुण्येभ्यःकर्मभ्यःप्रतिधीयतेथास्यायमितरआत्माकृतकृत्योवयोगतःप्रैतिस
इतःप्रयन्नेवपुनर्जायतेतदस्यतृतीयंजन्मतदुक्तमृषिणागर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहंदेवानांजनि
मानिविश्वा॥शतंमापुरआयसीररक्षन्नधश्श्येनोजवसानिरदीयमितिगर्भएवैतच्छयानोवामदेवएव
मुवाचसएवंविद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वउत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःस
मभवत्समभवत्॥२४॥यथास्थानंगर्भिण्यः॥ ॥इतिद्वितीयोध्यायः॥कोयमात्मेतिवयमुपास्महे
कतरःसआत्मायेनवापश्यतियेनवाशृणोतियेनवागंधानाजिघ्रतियेनवावाचंव्याकरोतियेनवास्वादु

चोस्त्वाउत्व विज्ञानाति दियदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः
संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्त्येष ब्रह्मैष इंद्र एष प्र
जापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंच महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्र
मिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः
पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्र
ज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लो
के सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥२५॥ ॥इत्येकादशोध्यायः॥ ॥वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठि
ता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेना
होरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारम
वतु वक्तारं॥ इति द्वादशोध्यायः॥२६॥ ॥इति द्वितीयारण्यकं समाप्तं॥श्री॥ ॥श्रीविश्वेश्वरार्पणमस्तु॥
ओं॥अथातः संहिताया उपनिषत्पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहितेति माण्डूकेय आकाशः
संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेदयांचक्रे स हाविपरिहतो मेने न मे स्य पुत्रेण समगादिति समानेवेतत्स्यादि

२३ हतो मेन इत्यागस्त्यः समानं ह्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मन उत्तर
रूपं प्राणः संहितेति भूरवीरो मांडूकेयोथ ह्यास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मन सा
वा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरेति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपं प्राणस्त्वेव संहितेति स
मानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च स एषोश्वरथः प्राष्टिवाहनो मनो वाक्प्राण संहितः स य एवमेतां सं
23 हितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नु मांडूके
यानां ॥१॥ अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः संधिः पर्जन्यः संधातेति तदुताप्यिय
त्रैतद्बलवदनूछ्रकन्त्सदधदहोरात्रे वर्षतीति द्यावापृथिव्यौ समधातामित्यकताप्याकुशितान्याधि
दैवतमथाध्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्व आंदं ह्यबिलेदं भवत इत्याउस्तस्येदमेव पृथिव्या रूपमि
दं दिवस्तत्रायमंतरेणाकाशो यथासौ द्यावापृथिव्यावंतरेणाकाशस्तस्मिन्नस्मिन्नाकाशे प्राण
आयत्तो यथामुष्मिन्नाकाशे वायुरायत्तो यथामूनि त्रीणि ज्योतींष्येवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतीं
षि यथासौ दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि चक्षुर्यथासावंतरिक्षे विद्युदेवमिदमात्मनि हृदयं यथायम
ग्निः पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमु ह स्म सर्वलोकमात्मानमनुविधायाहेदमेव पृथिव्या रूपमिदं २३

दिवः स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमा
युरेति ॥२॥ अथातो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्या[illegible]तनं प्रतृण्णमंतरिक्षायतनमुभय
मंतरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतमुपवदेदच्योष्ठावूराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृण्णं
ब्रुवंतमुपवदेदच्योष्ठा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूया[illegible]द्यस्त्वेवोभयमंतरेणाह तस्य नास्त्युपवा
दो यद्धि संधिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृ[illegible]स्याग्र उ एवोभ
यमंतरेणोभयं व्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमंतरेणा
थ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतं पर उपवदेत्पृथिवीं देवतामारः पृथि[illegible]वी त्वा देवतारिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्ये
नं प्रतृण्णं ब्रुवंतं पर उपवदेद्दिवं देवतामारो द्यौस्त्वा देवतारिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनमुभयमं
तरेण ब्रुवंतं पर उपवदेदंतरिक्षं देवतामारोंतरिक्षं त्वा देवतारिष्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथा तु कथा च ब्रुवं
न्वाब्रुवंतं वा ब्रूयादभ्याशमेव तत्तथा स्यान्न त्वेवान्यत्कुशला ब्राह्मणं ब्रूयादति हन्न एव ब्राह्मणं ब्रू
यान्नाभिहन्न्वेच न ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह स्माह शूरवीरो माण्डूकेयः ॥३॥

२४ अथातोनुव्याहाराः प्राणो वंश इति विद्यात्स य एनं प्राणं वंशमुपवदेद्धकुर्वंचेन्मन्येत प्राणं वंशं सम
धा उ ।। प्राणं मा वंशं संदधतं न शक्नोषीत्याह प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयादथ चेद शकुर्वं
तं मन्येत प्राणं वंशं समधित्सिषं तं नाशकः संधातुं प्राणस्त्वा वंशो हास्यतीत्येनं ब्रूयाद्यथालु
कथाच्च भुवं त्वा भुवं तं वा ब्रूयादभ्याश्रामे वयं तथा स्यान्नत्वेवान्यत्कुर्वाणं ब्राह्मणं ब्रूयादति
24 क्रान्तमेव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिक्रान्तं च न ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह स्मा
ह भूरवीरो माण्डूकेयः ।। ४ ।। अथ खल्वाहुर्निर्भुज वक्राः पूर्वमक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूप
यो वकाशाः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रज
या पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथ वयं ब्रूमो निर्भुजवक्रा इति
ह स्माह ह्रस्वो माण्डूकेयः पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं यो वकाशः पूर्वरूपोत्तररू
पो अन्तरेण येन संधिं विवर्तयति येन स्वरात्स्वरं विजानाति येन मात्रामात्रां विभजते सा
संहितेति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लो

केनसर्वमायुरेत्यथहास्माहमध्यमःप्रातीबोधीपुत्रोऽस्मरेखल्विमेअविकर्षन्ननेकीकु
र्वन्नन्यथावर्णमाहतद्यासोमात्रापूर्वरूपोत्तररूपेअन्तरेणसंधिविज्ञपनीसाम्नउद्भवतिसा
म्नेवाहंसंहितांमन्यइतितदप्येतदृषिणोक्तंबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुरितिसएवमेतांसं
४ मि हितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति॥५॥
बृहद्रथंतरयोरूपेणसंहितासंधीयतइतितारुक्ष्योवाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतउभा
भ्यामुखल्वेसंहितासंधीयतेवाचाचप्राणेनचेतस्याहस्मोपनिषदिसंवत्सरंगारुक्षयतेता
रुक्ष्यएतस्याहस्ममात्रायांसंवत्सरंगारुक्षयतेतारुक्ष्यस्तदप्येतदृषिणोक्तंरथंतरमा
जभारावसिष्ठः॥भरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरितिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रज
यापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतिवाक्प्राणेनसंहितेतिकौरव्यः
प्राणःपवमानेनपवमानोविश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोकेनस्वर्गोलोकोब्रह्मणासैषावरपरा
संहितासयोहेतामवरपरांसंहितांवेदैवहैवसप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेण

लोकेन संधीयते यथैषा संहिता स यदि परेण वोपसृतः स्वेन वार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षं नेव
विद्याद्दिवं संहितागमं कि उषां देवानामेवं भविष्यतीति शाम्यंस्तथा स्यात्स य एवमेतां संहितां
वेद सं धियते प्रजयापशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति बाष्कलसं
हितेति पंचालचंडो वाचा वै वेदाः संधीयन्ते वाचा छंदांसि वाचा मित्राणि संदधति वाचा सर्वा
णि भूतान्यथो वागेवेदं सर्वमिति तद्यत्रैतदधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाचं तदा
प्राणं रेढ्यथ यत्तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रेढि ताव
न्योन्यं रीढो वाग्वै माता प्राणः पुत्रस्तदप्येतदृषिणोक्तमेकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं स
विश्वं भुवनं विचष्टे। तं पाकेन मनसापश्यमंतितस्तं माता रेढि स उ रेढि मातरमिति
स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजयापशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्व
मायुरेत्यथातः प्रजापतिसंहिता जाया पूर्वरूपं पतिरुत्तररूपं पुत्रः संधिः प्रजननं संधानं
सैषादितिः संहितादितिर्हीदं सर्वं यदिदं किंच पिता च माता च पुत्रश्च प्रजननं च तदप्येतदृ

षि॥णो ऽयमदितिर्माता स पिता स पुत्र इति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यश
सा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति॥६॥ ॥इति त्रयोदशोऽध्यायः॥
प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शालावंशे सर्वेऽन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन्प्राणे च
क्षुः श्रोत्रं मनो वागिंद्रियाणि शरीरं सर्व आत्मा समाहितस्तस्यैतस्यात्मनः प्राण ऊष्मरूपमस्थी
नि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वररूपं मांसं लोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थं तस्माद्रूपमिति ह स्माह ह्र
स्वो माण्डूकेयस्त्रयं त्वेव न एतत्प्रोक्तं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणामिति त्रीणि तः षष्टिशता
नि त्रीणि तस्त्रानि सप्त विंशतिशतानि भवंति सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स
एषोऽहः संमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमहः समान
चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्नो सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नु
ते पुत्रापशुमान्भवति सर्वमायुरेति॥१॥ अथ कौठरव्यस्त्रीणि षष्टिशतान्यक्षराणां त्रीणि षष्टिशा
तान्युष्मणां त्रीणि षष्टिशतानि संधीनां यान्यक्षराण्यवोचाम हानि तानि यानूष्मणोऽवोचाम रात्रय

स्त्ताया न्त्संधीन वोचा मा हो रा त्राणां ते संधय इत्यधि दैवतमथाध्यात्मं यान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचा
मास्त्तानि तान्यध्यात्मं यान्नक्षणोधिदैवतमवोचाम मनूज्ञानस्तूध्यात्मं मेष ह वै संप्रति प्राणो यन्म ज्जेतद्धे
तान् ह वा अनुते प्राणाद्धेतः सिच्यते यद्याऽनुते प्राणाद्धेतः सिच्येत पूयेन्न संभवेद्यान्संधीनधिदैवत
मवोचाम मंपर्वाणि तान्यध्यात्मं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्यां मज्ज्ञां पर्वणामिति पंचेतश्चत्वारिंशच्छतानि
पंचेतस्त्तदशीति सहस्त्रं भवत्यशीति सहस्त्रं वा अर्कलिनो बृहतीर हरभिसंपादयंति स एषोक्ष
र संमानं श्रक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमक्षरसंमानं च
क्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामम
श्नुते पुत्रापशुमान् भवति सर्वमायुरेति ॥८॥ चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः शारीरः पुरुषः छंदः पुरुषो
वेदपुरुषो महापुरुष इति शारीरः पुरुष इति यमवोचाम स य एवायं दैहिक आत्मा तस्य योयमशा
रीरः प्रज्ञात्मा स रसः छंदः पुरुष इति यमवोचामाक्षरसमाम्नाय एवं तस्यैतस्याकारो रसो वेदपु
रुष इति यमवोचाम येन वेदान्वेद ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मा रसं तस्माद्ब्रह्माणं ब्र

श्लिष्टं कुर्वंस्तयोर्यज्जास्यो लवणं पश्येन्महापुरुष इति यमवोचाम संवत्सर एव स ध्वंसयं नन्यानि भूता
न्येक्याभावयं नन्यानि तस्यैतस्यासावादित्यो रसः स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य
एकमेतदिति विद्यात्तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति तदप्येतदृषिणोक्तं चित्रं देवानामुदगादनी
कं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्ये
तामनुविधं संहितां संधीयमानां मन्य इति ह स्माह बाध्व एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत
एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगा एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोष
धीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चंद्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते स एष संवत्सर
संमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतं संवत्सरसंमानं च
क्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसति ॥१॥ दुग्धदोहा अस्य वेदा भवं
ति न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति न वेद सुकृतस्य पंथानमिति तदप्येतदृषिणोक्तं यस्तित्याज सखिवि
दं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति। यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पंथा

२७ भितिनतस्यालोकेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथानमित्येतत्तउक्तंभवतिस्तस्माद्देवंविद्वान्नप
रस्माअग्निंचिनुयान्नपरस्मैमहाव्रतेनस्तुवीतनपरस्माएतदहःशंसेत्कामंपित्रेवाचार्यायवा
शंसेदात्मनएवास्यतत्कृतंभवतिसयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चासावादित्यएकमेतदित्य
वोचामतोयत्रविहीयेतेचंद्रमाइवादित्योदृश्यतेनरश्मयःप्रादुर्भवंतिलोहिनीद्यौर्भवतियथामंजि
27 ष्ठाव्यस्तःपायुःकाककुलायगंधिकमस्यशिरोवायतिसंपरेतोस्यात्मानचिरमिवजीविष्यती
त तिविद्यात्सयत्करणीयंमन्येततत्कुर्वीतयदंतियच्चदूरकइतिसप्तजपेदादित्यस्तस्यरेतस
इत्येकायत्रब्रह्मापवमानेतिषट्कुद्वयंतमसस्परीत्येकाथापियत्रछिद्रइवादित्योदृश्यते
रथनाभिरिवाभिख्यायेतछिद्रांवाछायांपश्येत्तदप्येवमेवविद्यादथाप्यादर्शेवोदकेवा
जिह्मशिरसंवाशिरसंवात्मानंपश्येत्विपर्यस्तेवाकन्याकेजिह्मेनवादृश्येयातांतदप्येव
मेवविद्यादथाप्यपिधायाक्षिणीउपेक्षेततद्यथाबटरकाणिसंपतंतीवदृश्यंतेतानियदान
पश्येत्तदप्येवमेवविद्यादथाप्यपिधायकर्णाउपश्रृणुयात्सएषोग्निरिवप्रज्वलतोरथस्ये २७

वोपब्दिस्तं यदा न शृणुयात्तदप्येवमेव विद्यादथापि यत्र नील इवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्री
वा मेघे वा विद्युतं पश्येन्मेघे वा विद्युतं पश्येन्महामेघे वा मरीचीरिव पश्येत्तदप्येवमेव
विद्यादथापि यत्र भूमिं ज्वलन्तीमिव पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादिति प्रत्यक्षदर्शनान्यथ स्व
प्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्कन्दयत्याशु वायु
रेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वापगिरति मध्वश्नाति बिसानि भक्षयत्येकपुण्डरीकं धारयति
खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणामुखो व्राजयति स यद्ये
तेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वान्येना
न्नेन ब्राह्मणान्भोजयित्वा चरुं स्वयं प्राश्नीयात्स यो तोश्रुतो गतो मतो नतो दृष्टो विज्ञातो
नादिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टा देष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आ
त्मेति विद्यात् ॥१०॥ अथ खल्वियं सर्वस्यै वाच उपनिषत्सर्वा ह्येवेमाः सर्वस्यै वाच उपनिष
द इमां त्वेव वाच क्षलते पृथिव्या रूपं स्पर्शा अन्तरिक्षस्योष्माणो दिवः स्वरा अग्ने रूपं स्पर्शा वायो

ऊष्माण आदित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्माणः सामवेदस्य स्वराश्चक्षु
षो रूपं स्पर्शाः श्रोत्रस्योष्माणो मनसः स्वराः प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्य
स्वरा अथ खल्वियं दैवी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा भवति यथास्याः शिर एवम
मुष्याः शिरो यथास्या उदरमेवममुष्या अम्भणं यथास्यै जिह्वैवममुष्यै वादनं यथास्यास्तंत्रय ए
वममुष्या अंगुलयो यथास्याः स्वरा एवममुष्याः स्वरा यथास्याः स्पर्शा एवममुष्याः स्पर्शा यथा
ह्येवेयं शब्दवती तर्द्मवत्येवमसौ शब्दवती तर्द्मवती यथा ह्येवेयं लोमशेन चर्मणा पिहिता भ
वत्येवमसौ लोमशेन चर्मणा पिहिता लोमशेन ह स्म वै चर्मणा पुरा वीणा अपिदधति स
यो हैतां दैवीं वीणां वेद श्रुतवदनो भवति भूमिप्रास्य कीर्तिर्भवति यत्र क्व चार्या वाचो भा
षन्ते विदुरेणं तत्राथातो वाग्रसो यस्यां संसदि धीयानो वा भाषमाणो वा न विररुचुषेत तत्रै
ता मृचं जपेदोष्ठापिधाना नकुली दंतैः परिवृता पविः ॥ सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वाद
येदिति वाग्रसः ॥११॥ अथ हास्मा एतत्कृष्णहारितो वाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरति प्रजापतिः

प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत संवत्सरः स छंदोभिरात्मानं समदधाद्यच्छंदोभिरात्मानं समदधात्तस्मात्संहि
तां तस्यै वा एतस्यै संहितायै णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा स यो हैतौ णकारषकारावनुसंहित
मृचो वेद सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्यमिति विद्यात्स यदि विचिकित्सेत्सणकारं ब्रवाणी
३ं। अणकारा३ं इति। सणकारमेव ब्रूयात्सषकारं ब्रवाणी३ं। अषकारा३ं इति॥ सषकारमेव ब्रू
यात्ते यद्वयमनुसंहितमृचो धीमहे यच्च मांडूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नौ णकारषकारावु
पाप्ताविति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयोऽथ यद्वयमनुसंहितमृचो धीमहे यच्च मांडूकेयीयम
ध्यायं प्रब्रूमस्तेन नौ णकारषकारावुपाप्ताविति ह स्माह स्थविरः शाकल्य एतद्ध स्म वै तद्वि
द्वांस आह ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहिता नानंतेवासिने प्रब्रूयान्नासंव
त्सरवासिने नाप्रवक्त्रे इत्याचार्या आचार्याः॥१२॥ ॥इति तृतीयारण्यके द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥
॥ओं नमः॥ विदा मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः। शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो॥ आभि

ष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतया इंद्र द्युम्नायन इष एवा हि शक्रः। राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ
वज्रिन्नृञ्जसे॥ मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस आ याहि पिब मत्स्वा विद्मा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां प
तिर्वशाँ अनु। मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः शविष्ठः शूराणां॥ यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो
नय॥ इंद्रो विदे तमु स्तुष वशी हि शक्रः। तमूतये हवामहे जेतारमपराजितं। स नः पर्षदति द्वि
ष क्रतुश्छंद ऋतं बृहत्॥ इंद्र धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितं॥ स नः पर्षदति द्विषः
स नः पर्षदति स्रिधः। पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्न आ धेहि नो वसो॥ पूर्तिः शविष्ठ शस्यत ईशो
हि शक्रः। नूनं तं नव्यं सन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन्॥ समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति
सखा सुशेवो अद्वयाः। एवा ह्येवैवा ह्यग्ने। एवा ह्येवैवा हीन्द्र। एवा ह्येवैवा हि विष्णो। एवा
ह्येवैवा हि पूषन्। एवा ह्येवैवा हि देवाः। एवा हि शक्रो वशी। हि शक्रो वशाँ अनु। आ यो मन्याय मन्य
वे उपो मन्याय मन्यवे उपे हि विश्वधा विधाम युवन्विष्णुं ३॥ ॥१॥ इति चतुर्थारण्यकं समाप्तं॥
महाव्रतस्य पंचविंशतिं सामिधेन्य एकविंशतिं तोश्नागुपात्तमायाः समिधाग्निनमित्विचतस्रोवि

भ्वकर्मणऋषभंउपालंभनीयंउपांश्वाज्यप्रउगेविश्वजितोहोत्राश्चतुर्विंशादीरथयंतीरपस्युवइति
चब्राह्मणाच्छंस्यावपेतप्रातःसवनेतात्रस्याभिवयसोअस्यपाहीतिमाध्यंदिनेत्रिकद्रुकेषुमहि
षोयवाशिरमितिसोतिन्त्वोग्रियर्यऐंद्रयाहूपनःपरावतइप्रायुहिघोरसुरोअमन्नत।प्रोष्वस्मेपु
रोरथमित्योनोनुरूपश्चतुर्विंशान्मरुत्वतीयस्यातानोसत्त्युमेजशितःसाभिवेगःपिबासोममभि
यमुग्रतर्द्दःऊर्यांसुभासवंयसःसनीळामरुत्वांइंद्रव्रषभोरणायाजनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेति
मरुत्वतीयंसंस्थितेमरुत्वतीयेहोताविसंस्थितसंचरेणनिष्क्रम्याग्नीध्रीयेतिस्रआज्याहुतीर्जुहो
त्यडुंबरेणस्रुवेणानुमामिंद्रोअनुमांबृहस्पतिरनुसोमोअनुवाग्देव्यावीतु।अनुमांमित्रावरुणा
विहावतामनुद्यावापृथिवीपूर्वहूतौ।आदित्यामाविश्वेअवंतुदेवाःसमस्तराजानोयउताभिषिक्ताः।
वायुःपूषावरुणःसोमोअग्निःसूर्योनक्षत्रैरवत्विहमानु।पितरोमाविश्वमिदंचभूतंपृथिवीमात
रोमरुतःस्वर्काःयेअग्निजिह्वाउतवायजत्राःस्तेनोदेवाःसुहवाःशर्मयच्छन्तेतिदक्षिणेमार्जा
लीयेलीदत्रास्रुच्यक्तमांचतुर्गृहीतंपूर्वमवदायोत्तरतोग्नेरुपनिधायविहरणप्रभृतिमध्यंदिने

मार्जालीयोजागरितोभवतितदस्मिन्परिवत्लेजुहोतिप्राग्द्वारेवोदग्द्वारेस्वोआगुदग्द्वारेवाग्निहि
वानाध्यष्व्यःपृथिवीवसुषदाभूयासंमंतरिक्षमिवानाप्यंद्यौरिवानाधृष्योभूयासंसूर्यइवाप्रति
धृष्यश्चंद्रमाइवपुनर्भूर्भूयासंमनइवापूर्वंवायुरिवभ्लोकभूर्भूयासंमहरिवस्वंरात्रिरिवप्रियो
भूयासंगावइवपुनर्भुर्वोमिथुनमिवमरीचयोभूयासंमापइवरसंओषधयइवरूपंभूयासम
न्नमिववषिनु॥यज्ञइवप्रभूर्भूयासंब्रह्मेवलोकेक्षत्रमिवभ्रियाभूयासंयदग्नएषासमितिर्भ
वातीत्यत्रविभजाथवीशेतित्रीण्यनन्वेचमत्रतिष्ठन्नादित्यमुपतिष्ठतेपर्यवेत्तेप्रदक्षिणमा
वर्त्यैतेष्वेवास्वाहाकारेरेहोवा३इदंमधूर३इदंमधू३इदंमधु॥इमंतांव्रसुतंपिबा३इदंमधूर
इदंमध्वितिवचप्रेष्याःसंशास्मिन्पूर्णकुंभास्तिस्रोवमाःषळुत्तमाइमंधिष्ण्यमुदकुंभंचत्रिःप्र
दक्षिणंपरिव्रजाथदक्षिणैःपाणिभिर्दक्षिणानूरूनाघ्नानाएहोवा३इदंमधू३इदंमध्वितिव
दत्यः॥१॥उपाकृतेस्तोत्रेत्रेधंतिनयाथात्रोत्तरेचंमार्जालीयेग्रोषमंतवेदातिप्रदक्षिणमग्नि
निष्क्रम्याग्रेणपरूपपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखःस्थित्वल्लग्नेःशिरउपतिष्ठतेनमस्तेगायत्राययत्रेशि

रइति तेनैव यथेतं प्रत्येत्य दक्षिणमुदङ्मुखः पक्षं नमस्ते राथन्तराय यस्ते दक्षिणः पक्ष इत्यपरेणाग्नि
पुच्छमतिक्रम्य प्राङ्मुख उत्तरं नमस्ते बृहते यस्त उत्तरः पक्ष इति पश्चात्प्राङ् पुच्छं नमस्ते भद्रा
यय ज्ञे पुच्छं या ते प्रतिष्ठेति दक्षिणतः पुच्छस्यात्मानं नमस्ते राजनायु यस्त आत्मेति ॥२॥ यथेतं
सदः प्रसर्पति पुरस्तात्प्रेङ्ख उपक्लृप्तो भवति स्थूणे रज्जू वीवध इत्येतत्प्रक्षाल्य तीर्थेन प्रपाद्यो
त्तरेणाग्नीध्रीयं परिव्रज्य पूर्वया द्वारा सदः सर्वौ धिष्ण्यानुत्तरेणौदुम्बराणि काष्ठानि प्रेङ्खस्य भ
वन्ति पालाशानि भिन्नानि वा त्रीणि फलकान्युभयतः स्तब्धानि क्रीशास्त्र्यभ्रतावत्य इषुमात्रः
प्राङ् प्रेङ्खो निमुष्टिकस्तिर्यङ्दङ्गग्रः प्राग्ग्राभ्यां सूचीभ्यां समुतोदक्षिणोत्तरे स्थूणे निखायाभितो
होतृषदनं वीवधमत्यादधात्यास्यसंमितं कर्तुः कुष्ठास्तु छिद्राणि प्रेङ्खस्य भवन्ति रज्जूभ्यामूर्ध्व
मुद्रयति दक्षिणतो दक्षिणयोत्तरतः सव्यया ताम्ये त्रिगुणे स्यातां सव्यदक्षिणे पञ्चव्यायामे द्विगु
णे वा वर्धे त्रिः प्रदक्षिणपर्यस्योर्ध्वग्रन्थिं निष्कर्यं बध्नाति शारवाभिर्वल्सीभिर्वा पर्यर्षं त्यप्रकं पिच
लुरं खल्वेनेष विभृमः प्रेङ्खस्यान्मुष्टिमात्रेण वा दक्षिण उत्तराहितं तरः समो वा पदमात्रे धिष्ण्या

तू॥१॥ निष्क्रिते प्रेंखे होतावाणमौदुंबरंग्रानतं तुमुभाभ्यांपरिगृह्योत्तरलउपोहतेयथावीणां
सप्तभिः स्वछंदोभिः श्चतुरुत्तरैः स्छानानिषस्योर्ध्वमुदृत्स्कीयाहेदृशाभिर्गायत्रेणत्वाछंदसो
द्रुहाम्योद्धिहेयातानुष्टुभेणत्वावार्हतेनत्वापाङ्क्तेनत्वात्रैष्टुभेनत्वाजागतेनत्वावैराजेनत्वा
हेपदेनत्वातिछंदसात्वेतिछंदांस्यतुक्रम्यस्छानानामनुपरिक्रमणमौदुंबर्यांदुर्याश्चारव
पासपल्लाश्रायामूलदेशानवाणंत्रिरूर्ध्वमुल्लिखतिप्राणायत्वापानायत्वाव्यानायत्वोल्लिखा
मील्येनन्लेभ्योपिकामेभ्यः पुनरपिनत्रूल्लिखामीतिस्रयादथैनंसप्ताखंछंदोगेभ्यःप्रयछ
तिमन्तेभ्यस्त्वेतिपश्चार्द्धफलकेपाणीप्रतिष्ठापयतिप्राणमनुप्रेंखस्वेतिप्रांचंप्रेंखंप्राण
यतिव्यानमनुवीखस्वेतितिर्यंचमपानमन्वीखस्वेत्यभ्यात्मंभूर्भुवःस्वरितिजपतिप्राणा
यत्वेतिप्रांचमेवव्यानायत्वेतितिर्यंचमपानायत्वेत्यभ्यात्ममेवसवस्त्वागायत्रेणछंदसारोहं
तुतानन्वारोहामीतिपश्चार्द्धफलकेरत्नीप्रतिष्ठापयत्यथपूर्वफलकंनानापाणिभ्यामभिप
द्यतेयथाहिस्रप्स्यन्मध्यमंछुबुकेनोपस्पर्शोद्धयोर्वासंधिरेप्रस्तात्रैष्टुभेनछंदसारोहंतु

तानन्वारोहामीति दक्षिणं सक्थ्यतिहरत्यादित्यास्त्वा जागतेन छंदसारोहंतु तानन्वारोहामी
ति सव्यं विश्वे त्वा देवा अनुष्टुभेन छंदसारोहंतु तानन्वारोहामीति समारोहति पश्चात्सस्य
धिष्ण्यस्य दक्षिणं पादं ग्रावं प्रतिष्ठापयत्यथ सव्यं यदेतरः श्राम्येदथेतरं यदेतरोथेतरं नोभौ
विभृमो कुर्यात्तूर्च्यां न्होत्रकाः समारोहंति ब्रह्मा चोदुंबरीमासंदीमुपज्ञातां यदि कस्मैचिद
वश्यकर्मणे जिगमिषेत्तां दक्षिणस्य पालं प्राङ् वरूढेच्च रितानमर्थमेरमे वाजपेयावृता रोहे
तं ॥४॥ प्रस्तोतारं संशास्ति पंचविंशस्य स्तोमस्य तिस्रस्ववर्धत्त्वतीयास्त्वर्हुत्रयोदशासुवा
शि पदिष्टासु प्रथमं प्रतिहारं प्रब्रू तादि त्यर्द्धत्रयोदशासु प्रगाव्वयते तिजात्तरूण्यंः प्रोक्तेज
पतिसुपर्णो सिगरत्माना ॥ प्रमां वाचं वदिष्याभिव ऊवदिष्यंतीव ऊपतिष्यंतीव ऊकरि
ष्यंतीव ऊसनिष्यंतीव होभूयः करिष्यंतीस्वर्गच्छंतीसर्वे दिष्यंतीस्वः पतिष्यंतीस्वः करि
ष्यंतीस्वः सनिष्यंतीस्वरिमं यज्ञं वक्ष्यंतीस्वर्मा यजमानं वक्ष्यंतीभिति दीक्षिते यजमानत्रा

ब्दो ना। दीक्षिते स्वर मुभिति यो स्य प्रिय स्यात्तं तु वक्ष्यं नीमिति ब्रूयाद्‌उक्तवीयामि च सं प्राणो
वाच्या सम हं वाचा सं चक्षुः मनसा सम हं मनसा सं श्रोत्रमात्मना सम हमात्मना मयि महा
न्मयि भर्गो मयि भगो मयि भुजो मयि स्तोमो मयि स्तोमो मयि श्लोको मयि घोषो मयि यशो
मयि श्री र्मयि कीर्त्ति र्मयि मुक्तिरित्या हूयवागिति जपति त्रय आहावाः शास्त्रादे निविदः
परिधानीयाया इति शब्दानध्वर्युविः कोरयं तेतस्मिन्नह निघ्रमल मन्त्रं दद्यात् जपुत्रेण
चर्मण्याधयंत्या ग्नं तिभ्भिडुडुभिंपत्यभ्य कांडवीणाभ्रेतानां च मैथुनं ब्रह्मचारि पुंश्च
ल्योः संप्रवादो नेकेनसाम्नानिष्के वल्यायस्कवते राजनस्तो त्रियेण प्रतिपद्यते॥५॥ तदि
दा समुव नेषु ज्येष्ठ लां सुलेकी र्तिमिघ वन्महिलाम्रयइ शोवद्धेवीयोय न्त णा मुत्वान्नतमं
गाभिरुक्थेभि रितितिस्रोत्र हे के स्वाहो स्वादीयः स्वादुवास्रजा समदः सुमधु मधुनाभि योधी
रित्यात्मन ए ते पदे उद्धृत्य पक्षपदे प्र त्य वदधात्यभ्यायं तोम घवान्निंद्र गाजिनो गामभ्वंस्य

इंद्रसंकिरेत्येतयोभ्र स्थाने इतरे भ्रियमहगोरश्रममात्मं(ध)तेसंपक्षयोः पतनायनदंवओद
तीनाभित्येतयेतानिव्युतिषजतिपादैःपादान्व्हतीकारं नदवंत्यक्षराणिप्रथमायांचपुरुषा
क्षराण्युपदधातिपादेषेकेकंमवसानेत्तीयवर्जंसखल्विहरत्यपिनिदर्शनायोत्तहरिष्या
मः।।तदितसभुवनेषुज्येष्ठंपु।। नदंवओदतीनां।यतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णाः।। नदंयोयुवती
नोउ सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूनृत्यतिंवोअध्यानां।अनुयंविश्वेमदंत्यूमाःषोधेनूना
भिषुध्युस्सोउभित्येवमेतांत्रिरन्यास्सुचेत्समाम्नातास्सुराजनेनसाम्नास्तुवीरन्यथास्त्वो
नेताइहैवेमोअसमाम्नातास्सुचेत्स्तुवीरन्तसमाम्नातस्यतावतीरुदृत्यतत्रताःशंसेद
होएवेमोअन्यास्सुचेत्त्राकस्सदतोहसस्तास्त्वादितसेत्येतहादिशास्त्रमविहलश्चात्रप्रति
गरस्ताअस्यस्सदतोहसइत्येतहादिःस्सदतोहाःस्सदतोहाः।।६।।इतिपंचमारण्यकेप्रथ
मोध्यायः।।ग्रीवाः।।यस्यदमारजस्त्वजा।युजोवनंसहेः।इंद्रस्यवंत्येव्हत।।नाध्वेषुआद
धर्षितादृष्पाणंधृषितंसदः।पुरायदीमतिव्यधिरिंद्रस्यधृबितंसहः।सनोददातुतरयिं

३२ रयीपिशंगसंदृशं। इंद्रः पतिस्तुवस्तमोजनेष्वास्य दद्दोहाः शिरोगायत्रमिंद्रमिद्गाथिनोबृ
हदित्यन्यास्तुचेत्समाम्नाताकस्तुवीरन्नुभयासंस्थानेविपर्ययोसमाम्नातास्तुचेस्तुवी
रुन्मित्राय स्तुचस्यस्ययोरमासृद्दोहाविजवः॥ स्तुतस्तेसोमउपयाहियज्ञमस्त्वामदंपु
33 रुवारंमघाय। मंहिष्ठइंद्रवृत्रतुरोगणेध्ये। सुसाहत्वृत्रहत्येषुत्रात्र नुमुविकाहएषुः। स
नोनेतारंमहयामइंद्र। इंद्रनोवसुसमजः पर्वतेष्ठाः प्रतिवामजोषी॥ इंद्रःत्रात्वभिजोह
त्रएवेः॥ स्तुद्दोहाइत्येतत्त्रयंग्रावाः शिरोविजवः सर्वमर्धर्च्यं॥ ७॥ राथंतरोदक्षिणः पक्षो
भित्वाभ्युरनोनुमोभित्वाष्टवेपितयइतिरथंतरेस्यस्तोत्रियानुरूपोप्रगाथोचतस्त्रसतोः
षड्बृहतोः करोतोंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचं। त्वेहयत्पितरश्चिन्नइंद्रेतिपंचदशायुस्त्रिगम
भ्यंगोवृषभोनभीमउग्रोजज्ञेवीर्यायस्वधावानुडुंब्रस्त्राणयेरत्नुभ्रवस्यातमहइंद्रोत्यस्ये
तिपंचस्थानान्यानइंद्रोदूरादानआसादितिसंपातेइत्याहिसोमइन्मदइतिपंक्तिः स्व
दद्दोहाबाहंतउत्तरस्त्वामिद्धिहवामहेत्वंह्येहिचेरवइतिबृहतः स्तोत्रियामुरूपोप्रगा

इन्द्र

थोत्वतस्वः सती: षड्व्हती: करोतितनुहुहियो अभिभूत्योजाः सुत इ त्वं निमिश्ल सोम
इत्रिणाण्यभूरेकोरयिपतेरयीणामिति ष्टौस्तकानिकथोमहामव्धत्केस्य होतुरिति
संपातइंद्रोमद्यवाव्धइतिपंक्तिः स्त्रदहोहारथंतरोदक्षिणःपक्षः पंचदशस्तोमएक
शतंवसिष्ठस्यासाहोबार्हतउत्तरः सप्तदशस्तोमोष्टिशतंभरद्वाजस्यासाहोमंदुषुच्छं
द्विपदास्विमानुकंभुवनानीसीषधामायाहिवनसासहेलिनवसमाम्नाताअथासमाम्ना
ताःप्रवइंद्रोयवृत्रहंतमायविप्रागाथंगायेलयुज्जुजोषतिअर्चंत्यर्कंदेवतास्वर्काआस्तो
भतिश्रुतोयुवासइंदुः॥उपप्रक्षेमधुमतिक्षियंतःपुष्यंतोरयिंधीमहेतमिंद्र।विश्वतो
दावन्विश्वतोनआभरयंत्वाशविष्ठमीमहेसस्तुप्रणीतेनृतमःस्वराळसिमंहिष्ठोवाजसातये।
त्वंहेकइंद्रोविवेसनादभृष्टकओजसा।।विश्वस्यप्रस्तोमविघान्युरावायद्दिवेहासन्नूनंइ
षंनोमित्रावरुणाकर्तनेळांपीवरीमिषंकृणुहीनइंद्र।।शंपदंमघंरयिषाणिनसोमोअब्रेतं
हिनोतिनस्यशाद्रुयिः।एषब्रह्मेतितिस्रआधर्षस्मा इत्येकास्त्रदहोहायद्यागानेतिधाय्या

सूददोहाः ॥८॥ गायत्रीत्त्वचाशीतिर्मरुतांइंद्रोय ओजसे ति तिस्र उत्तमा उद्धरति पुरोळाशं
नोअंधस इति तिसृषु इंद्र इत्सोमपा एक इत्येतत्प्रभृतीनां तिस्र उत्तमा उद्धरति तां सांस्वा
दवः सोमा आयाहीत्येतामुद्धृत्य नह्यन्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति जज्ञानो नु शत
क्रतुरित्येकां पुरुहूतं पुरुष्टुतमिति शेषउद्धृद्दमिष्कृतामघमित्युत्तमामुद्धरति प्रकृ
तान्य जीषिणं आ घाये अग्निमिंधत आतून इंद्र क्षुमं तमिति सूक्ते सूददोहाः ॥९॥
बार्हतीत्त्वचाशीतिर्मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येक यानत्रिंशत्पिबा सुतस्य रसिन इति विंश
तेः सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति यादिंद्र प्रागपागुदगिति चतुर्दशीं वयं घत्वा सुतावंत इति पंच
दशीमोषुत्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति शेषं तरं च प्रगाथमथ हा स्यनकिः स्क
दासो रथमित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य त्वामिद्धा ह्योनर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधात्यभिप्रवः स्क
राधसमिति षड्वालखिल्यानां सूक्तानि यः सत्राहा विचर्षणिरिति शेषो यं ते अस्तु हर्य
त इति सूक्ते उभयं शृणवच्च न इति सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति तरोभिर्वो विदद्वसुमित्य

तमामुद्धरन्ति यो राजा चर्षणीनामित्येकादशं तं वोदस्मस्मृतीषहं मा नो विश्वासु हव्यो या इं
द्रभुजआभर इति नव स्तूददोहाः ॥१०॥ ओहिङ्हीलचात्रीति त्र्यर्च इंद्र सोमपातम इति सूक्ते त
न्वभिप्रगायतेत्यन्तमामुद्धरन्तीन्द्राय साम गायत ॥ सखाय आशिषामहीति तिस्र उत्तमा उ
द्धरन्ति य एक इद्विदयत आयाह्यद्रिभिः सुतं यस्य त्यच्छंबरं मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः संपदे
ऽहिङ्हः सप्त सप्त गायत्र्यः षट् षळुष्णिहो भवन्ति यद्दिंद्राहं यथा त्वं प्रसम्राजं चर्षणीनामिति
सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरन्ति वार्त्रहत्याय शवस इत्यन्तमामुद्धरन्ति सुरूपकृत्नुमूतय इति
त्रीण्येंद्र सानसिं रयिमिति सूक्ते य आनयत्परावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरन्ति रेवती
र्नः सधमाद इति तिस्रः स्तूददोहा इत्येताशीतिस्त्रस्तृचाशीतयः सर्वा अर्द्धर्च्या अन्त
मशीतय उदरं वशास्त्वा वतः पुरूवसविलि वरोः समितः सुमनितरित्येलकं तोददारे क्ण
इति द्विपदान्नमथेत्येकपदा ता अस्य स्तूददोह स इत्येतदन्तः स्तूददोहाः स्तूददोहाः ॥११॥
इति पंचमारण्यके द्वितीयोध्यायः ॥ ॥ ॐ ॥ इंद्राग्नी युवं सु न इत्येतस्यार्द्धर्चा गायत्री

वो

कारमुत्तरमुत्तरस्यानुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः प्रवो मंहे मंदमानायांधस इति निविद्धानं
वनेनवायोन्यधावियिचाकन्यो ज्ञातुं एव प्रथमो मन स्वान्निति ते अंतरेणा याह्यर्वाङ् उप वंधुरे
ष्ठा विंधुंद ध्राणं समनेव बहूनामित्येतदाव पनं दृशो नामो ड्रोणांत्रिष्टुप् जगती नौ बृहती ती
संपनानां याबतीरा वपेरं स्तावं त्यूर्ध्व मायुषों वषी मिज्ञ जीवि वेत्से वत्सरात्सं वत्सरा दू
रातो नवा त्यभ्र षुवाजिनं देवजूतं अंद्रो विश्वं विराजतीत्येकपदं द्वि विश्वा अतिवि वधानि
त्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धर्चं शंस्त्वोत्तरेणार्द्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्चं व्यतिषज
ति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादर्धर्चादुत्तरमुत्तरमर्धर्चं व्यति
षजति प्रकृत्या शेषः पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति षड्ज्योतिष्टे इंद्र सदने अकारीत्येतस्य च
तस्त्रः शंस्त्वोत्तमामुपसंतत्योपोत्तमायाः परिदधाति परिहितउक्थ्य उक्थ्यसंपदं जप
त्य स्थवीर्यस्य स्थानेन उक्थ्य दोहः ॥ १२ ॥ मूर्ध्ना लोकानाम स्मि वाचोरसस्तेजः प्राणस्याय
तनं मनसः संवेशः श्रोत्रस्य प्रतिष्ठा हृदयस्य संवेदं ॥ इंद्रः कर्मा क्षितममृतं व्योम अनंतं सु

[illegible]

त्यं विजिज्ञानं विवाचनं मनो वाचो विभुः सर्वस्मा उत्तरं ज्योतिरूधः प्रतिवादः पूर्वं सर्वं वाक्प
रागर्वाकें सप्तु सलिलं धेनु पिन्वति। चक्षुः श्रोत्रं प्राणः सत्यसंमितं वाक्प्रभूतं मनसो विभू
तं हृदयाग्रं ब्राह्मणमत्तमं नभुभे वर्षपवित्रं गोमगं पृथिव्युपरं वरुणवायिवितमुतपस्वन्विं
दु ज्येष्ठं सहस्रधारमयुताक्षरमच्युतं उ हानं॥ एतास्त उ स्वछभूतय एता वाचो विभूतयः।
ताभिर्म इह धुक्ष्वामृतस्याग्रियं महीं। प्रजापतिरिदं ब्रह्म वेदानां ससृजे रसं। तेनाहं त्रिभ्य मा
प्या संसर्वान्कामां उह्यां महतान्भूमुवः स्वस्त्रयो वेदोसि। ब्रह्म प्रजां मे धुक्ष्व। आयुः प्राणं मे धुक्ष्व।
पशून् त्रियं मे धुक्ष्व। श्रियं यशो मे धुक्ष्व। लोकं ब्रह्मवर्चसमभयं यज्ञसमृद्धिं मे धुक्ष्वेति वाच्यय
त्यध्वर्युमनु ह्यं चेदस्य भवत्यो मुस्वछग्रायजसोमस्येतीज्वा येसंप्रेषितो ये उ य जामाम हइत्या
गूर्य नित्यये वयजति व्यवान्येवानुवषट्करोत्यक्तं वषट्कारानुमंत्रणमाहरत्यध्वर्युरुस्वछ
पात्रमतिग्राह्यांश्च मसांश्च भक्षं प्रतिख्याय होता प्राङ्प्रेरवाद वरो हत्यथैतं प्रेरवं प्रत्यंचम
वव धं चैत्ति येथा वृंसितारं भक्षयिष्यं नेनोपहनिष्यति प्रेरवस्या ह्यायतनं आसीनो होता

३६

भक्षयत्यथैतदुक्थपात्रं होतोपहूतेन जपेन भक्षयति वाग्देवी सोमस्य तृप्यतु सोमो मे राजा
युः प्राणाय वर्धतु । स मे प्राणः सर्वमायुर्दुहां महदित्यष्टौ मा दाभिप्लविकास्तृतीयसवने मन्य
हुब्ध्वं देवां नि विद्धानां दस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घतमसं एकचत्वारिंश
तमानो भद्रीयं च तस्य स्थाने ऐकाहिकौ वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ च्यवेत्वैद्यमन्नायज्ञीय
मग्नेत बभ्रवो वय इति षट् स्तोत्रियानुरूपौ यदीळादं भूयसी षु चेत्स्फ्वीरं नाग्निं नस्त्व रक्ष
भिरिति तावतीरनुरूपः संपन्नं महाव्रतं संतिष्ठत इदं महे रग्निष्टोमो यथाकालमवभृथं प्रे
त्यं हरेयुः संदध्युर्वे सोः ॥१३॥ नादीक्षितो महाव्रतं शंसेन्नानेग्नो नापरस्मैना संवत्सर
इत्येके कामं पित्रेवाचार्याय वा शंसेदात्मनो हैवास्य तद्धस्तं भवति होतृ शास्त्रेषूक्थशाय
ज सोमस्येत्येकप्रैषः स नाराशंसे घ नाराशंसे शुवा होत्रकाणामुक्थशायज सोमानां भि
तिलदिदम हर्नानं तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नोएवासंवत्सरवासिनेनाब्रल

३६

चारिणेनासब्रह्मचारिणेनोएवासब्रह्मचारिणेनानभिप्राप्तायेतंदेशंनभू
यःसकृदन्नाद्धिर्गदनांचाद्रूप्येवएकएकस्मैप्रब्रूयादितिहस्माहजातूक
र्ण्योनवत्सस्यचनत्तत्नीयइतिनतिष्ठंस्तिष्ठतेनव्रजनव्रजतेनशयानःशया
नायनोपर्यासीनउपर्यासीनायाधएवासीनोधआसीनायनावरुद्धोनप्र
तिस्तब्धोनातिवीतोनांकृत्वोर्ध्वज्ञुरनपश्रितोधीयीतनमांसंभुक्त्वान
लोहितंदृष्ट्वानगतासुन्नात्वाव्रत्यमाक्रम्यनात्क्तोनाभ्यज्यनोन्मर्दनंकारयि
त्वानस्नात्वानवर्णकेनानुलिप्यनस्रजमपिनह्यस्त्रियमुपगम्यनोल्लिख्य
नावल्लिख्यनेदमेकस्मिन्नहनिसमापयेदितिहस्माहजातूकर्ण्यःसमाप
येदितिगालवोयदन्यत्त्राकृत्स्नायाशातिभ्यःसमापयेदेवेत्याग्निवेश्यायनोन्य

मन्यस्मिन्देशे शामयमान इति यत्रेदमधीयीत न तत्रान्यदधीयीत यत्र तत्त्वेनैन्य
दधीयीत कामस्मिं देतत्राधीयीत नेदमनधीयन्नस्मात्कोभवतीति यद्यप्यन्यद्वे
कधीयान्नेवेदमनधीयन्स्मात्कोभवति नास्मादधीतात्प्रमाद्येद्यद्यप्यन्यस्मा
त्प्रमाद्येन्नैवास्मात्प्रमाद्येन्नो एवास्मात्प्रमाद्येदस्माच्चेन्नप्रमाद्येद्दलमात्मन इ
ति विद्याद्दलं सत्यं विद्यान्नेदं विदन्निदं विदसमुद्दिश्नोत्त सह भुंजीत न स
धर्मादाख्याद्यथालः स्वाध्यायधर्मं व्याख्यास्यामः उपपुराणेनापातकेक्षोदके
पूर्वाह्णे न संभिन्नासु छायासु परा० ह्रे नाधीयात् ऊर्ध्वरल्के मेघेपर्यौ विषेत्रिरात्रं वेदि
केनाध्यायेनांतरियान्नास्मिन्कथां वदेत्तनो स्य रात्रौ च नन्यकानियिषेत्तदिति

वाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतियोस्यैतदेवन्नामवेदब्रह्मभवतिब्रह्मभवति॥१४॥
इतिपंचमारण्यकंसमाप्तं॥श्रीविश्वेश्वरार्पणमस्तु॥ ॥संवत् १८२० मार्गशीर्ष
शुद्ध ९ नवमीभौमवासरे॥श्रीकाशीपुरीभागीरथ्यामहातीर्थेतद्दिनेपुस्तकसमाप्तं॥
हस्ताक्षरहरिभजनसखाबालापुरकरेणलिखितं॥शुभंभवतु॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥
काश्यांभानोसंवतिखर्धतिखेशाकेषष्ठ्यांमार्गमासेपराह्ने॥भूकंपोभूच्छ्रावणेशुक्लपक्षेतिथ्या
माद्येमन्मथेसार्पपाते॥भग्नपृष्ठिकटिग्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुखं।कष्टेनलिखितंग्रंथंयत्नेनपरिपालयेत्॥ ॥

३८

३८

॥ ॥इत्युपनिषदः समाप्तः॥ ॥

३८